

HRVATSKI PRINOSI ALBANSKOM ŠKOLSTVU

Mazllom Kumnova
Učiteljski fakultet
Priština
Kosovo

Vlado Pandžić
Filozofski fakultet
Zagreb

SAŽETAK: U ovome radu se zapravo predstavljaju uglavnom prinosi bosanskih franjevaca albanskom školstvu do 1912. u Albaniji, posebice nastavi jezičnoga izražavanja.¹ Utemeljen je na mnogim i raznovrsnim povijesnim izvorima i opsežnoj literaturi, ali ostao je još najbogatiji izvor izvan našega uvida,² što ostaje obvezom u pripremi cjelovitijega rada o toj značajnoj albanskoj i hrvatskoj znanstvenoj tematici.

Ključne riječi: albansko školstvo, hrvatski prinosi, bosanski franjevci, albanski jezik, albanska kultura.

¹ U posebnim tekstovima nastojat ćemo u doglednoj budućnosti predstaviti hrvatske prinose albanskom školstvu u razdoblju od 1912. do početka 21. stoljeća te albanske škole i studije albanskoga jezika u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

² Riječ je o Arhivu Franjevačke provincije Bosne Srebrene. Pročitali smo u listu Svjetlo riječi (2005, 3), glasniku Franjevačke provincije Bosne Srebrene, da je nadbiskup Skadarske nadbiskupije i predsjednik Biskupske konferencije Albanije mons. Angelo Massafra tijekom susreta s bosanskim franjevcima (28. veljače 2005.) u Franjevačkome provincijalatu Bosne Srebrene i Franjevačkome medijskom centru „Svjetlo riječi” pokazao posebno zanimanje „za provincijski arhiv i za ono što se u njemu može naći vezano za franjevce koji su djelovali u Albaniji”. Sa sigurnošću očekujemo da će se u toj pismohrani naći obilje povijesnih činjenica, iznimno važnih za našu istraživačku tematiku.

I.

Višestoljetne hrvatsko-albanske kulturne veze plodonosno su se očitovala u hrvatskim prinosima razvoju albanskoga školstva.³ Neprijeporno su za to najviše zaslužni franjevci Bosne Srebrene koji su povezani s franjevcima u Albaniji još od 13. stoljeća.⁴ Do osmanskih osvajanja Bosne (1463.), Albanije (1479.) te Hercegovine (1482.) i suradnja Franjevačke provincije Bosne Srebrene i Albanske franjevačke provincije, koja je zapravo bila podugo kustodija pod upravom Dalmatinske franjevačke provincije, bila je upravljana i usklađivana s pravilima i odlukama uprave Franjevačkog reda, a zasigurno su razmjene franjevačkih iskustava u pastorizaciji i zajedničko školovanje franjevačke mladeži u učilištima u Italiji i Dalmaciji bili korisni i za jedne i druge.⁵ Uključivanjem tih zemalja silom u Osmansko Carstvo donijelo je teške nevolje katoličkom pučanstvu u objema zemljama, a mnoštvo franjevaca izgubilo je život ili bilo prognano. Može se nedvojbeno zaključiti da je u Albaniji bilo još gore nego u poharanoj i porobljenoj Bosni.⁶

Budući da su osmanske vlasti ometale suradnju malobrojnih albanskih i podalekih dalmatinskih franjevaca, Albanska franjevačka provincija je potpuno osamostaljena 1589.⁷ U nevoljnim životnim okolnostima koje je albanskim katolicima nametnulo Osmansko Carstvo bilo je iznimno teško školovati domaće mladiće za franjevce,⁸ a među misionarima koji su dolazili iz drugih zemalja posebno su se isticali Hrvati, bosanski franjevci.⁹

³ Usp. Milan Sufflay, *Sërbet dhe Shqiptarët*, Tiranë, 2004, str. 138-155; Aleksandër Stipčević – Zeqirja Neziri, *Historia dhe bibliografija e arbëreshëve të Zarës*, Shkup, 1997; Zef Mirdita, *Hrvatska historiografija i publicistika o Albancima*, Kolo, Zagreb, 2000, 4, str. 52-77; Zeqirja Neziri, *Hrvati o Albancima*, Zagreb, 1993; Aleksandar Stipčević, *Albanologija u Hrvatskoj*, u: *Historijski zbornik*, Zagreb, 1992, str. 219-236; Aleksandër Stipčević, *Albanologija në Kroaci-pasqyrë historike*, Gjurmine albanologjike, Prishtinë, 1991, 21, str. 154-174; Henrik Barić, *Povijest arbanaškog jezika*, Sarajevo, 1959; Milan pl. Šufflay, *Vjerske prilike u Albaniji kroz vjekove*, Obzor, 1926, 154, str. 1-2.

⁴ U istom stoljeću stigli su franjevci u Albaniju i Bosnu. Albansku franjevačku provinciju – prema legendi – utemeljio je 1220. sv. Franjo Asiški kad se neplanirano našao u Albaniji na povratku iz Egipta. Najvjerojatnije je prve franjevce u Albaniju doveo Ivan da Pian del Carpino koji je 1248. imenovan nadbiskupom u Baru (Tivaru). Pisane dokaze o nazočnosti franjevaca u Albaniji ostavio je 1258. papa Aleksandar IV. Usp. Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptar*, Prizren – Zagreb, 1998, str. 260-272.

⁵ Usp. Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I. svezak, Sarajevo, 1912, str. 36.

⁶ Usp. J. Jelenić, n. d., str. 116-129; Stavro Skendi, *Albania*, New York, 1956.

⁷ Usp. Z. Mirdita, n. d., str. 260-272.

⁸ Usp. J. Jelenić, n. d., str. 116-129.

⁹ U razdoblju od 1719. do 1820. samo je domaći franjevac Antun Kryezezi bio provincijal Albanske franjevačke provincije. Godine 1832. papa Grgur XVI. ukinuo je Albansku franjevačku provinciju. Obnovljena je 1906. Za provincijala je imenovan bosanski franjevac fra Lovro Mihačević. Usp. Z. Mirdita, n. d., str. 260-272.

Do osmanskog osvajanja kulturni razvoj Albanaca nije zaostajao za kulturom drugih naroda na Balkanu ni u poveliku dijelu srednjovjekovne Europe, ali nakon smrti Skenderbega (1468.) počelo je dugo (do 1912.) razdoblje osmanske vlasti koja je masovno istjerivala albansko pučanstvo, sprječavala gospodarski i kulturni razvoj,¹⁰ uništavala albansku kulturnu baštinu, zabranjivala uporabu albanskoga jezika, a pismene i naobražene Albance je nemilice progonila:

„Albanci su ušli u teško ropstvo koje je s nestajanjem duhovnih i kulturnih vrijednosti donosilo uništavanje narodnog identiteta i istrebljenje. Albanska kultura je bila izložena pritiscima tursko-arapske kulture. Turski su osvajači masovnim islamiziranjem albanskog stanovništva te svakovrsnom diskriminacijom smjerali prema denacionalizaciji, asimilaciji i poturčenju...”¹¹

Katolička protureformacija, poglavito usmjerena protiv protestantske reformacije u europskim zemljama, u Albaniji je poticala nastavu na albanskome jeziku u malobrojnim školama koje su radile u preostalim katoličkim župnim uredima i samostanima, pa je tako u 17. stoljeću otvoreno još nekoliko škola: u Skadru, na Kosovu i drugim područjima gdje je bilo uglavnom nastanjeno albansko pučanstvo katoličke vjeroispovijedi.¹²

O školama u Barskoj nadbiskupiji nema preciznih podataka u izvješću nadbiskupa Andrije Zmajevića,¹³ ali može se sigurno zaključiti da su postojale jer je bilo školovanih svećenika.¹⁴ Jedan mladi svećenik (Marko Đorga), upravo kad je nadbiskup Zmajević obilazio svoju nadbiskupiju, nalazio se na školovanju u talijanskom gradu Fermu.¹⁵

II.

Nakon što je u Rimu ustoličen Klement XI, papa albanskoga podrijetla,¹⁶ vrlo značajno su poboljšani uvjeti za razvoj albanskoga školstva. Po-

¹⁰ *Historia e popullit shqiptar*, Tiranë, 2002, str. 695.

¹¹ Isto, str. 695.

¹² Godine 1622. za skadarskoga biskupa bio je ustoličen fra Dominik Andrijašević. Nakon nekoliko godina je prognan te je uglavnom boravio u svome neretvanskom zavičaju. Usp. *Hrvatski biografski leksikon*, I, Zagreb, str. 141-142.

¹³ Hrvat je iz Boke. Rođen je u Perastu 1624, a tu je i umro 1694. Bio je barski nadbiskup od 1671. do 1694. U službeni obilazak svoje nadbiskupije krenuo je u rujnu 1671. Zatekao je u vrlo lošem stanju preostale katolike. Usp. Bazilije Pandžić, *Bosna Argentina*, Köln – Weimar – Wien, 1995, str. 458-459.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ *Historia e popullit shqiptar*, str. 706.

taknuo je Sabor biskupa Albanije, poznat kao „Skupština Arbëra” (1702.), koji je organizirao barski nadbiskup Vicko Zmajević.¹⁷ Donijete su odluke koje su bile presudne za učvršćenje položaja vjernika, očuvanje etničkoga identiteta, propovijedanje na albanskom jeziku, otvaranje albanskih škola, tiskanje udžbenika i priručnika na albanskom jeziku te utemeljenje katedre albanskog jezika u Rimu (1711.) koja je označila korjenit preokret u razvoju albanskog obrazovanja, kulture i književnosti. Za povijest albanskoga jezika vrlo je važno da su dokumenti „Skupštine Arbëra” na albanskome jeziku i latinici.¹⁸ Premda je Vicko Zmajević bio samo trinaest godina barski nadbiskup, vrlo je zaslužan za albansko školstvo.¹⁹ U prosjeku je u tadašnjim školama bilo pedesetak učenika različite životne dobi, a škole su bile trogodišnje i četverogodišnje.²⁰

Osmanska vlast nije dopuštala razvoj odgoja i obrazovanja na albanskim područjima. Barskom nadbiskupu Matiji Jurju Štukanoviću (1682-1743) iz Perasta, rođaku nadbiskupa Vicka Zmajevića,²¹ bilo je gotovo

¹⁷ Povijesne je zasluge za organiziranje toga skupa imao barski te zadarski nadbiskup Vicko (Vincenco) Zmajević (1670-1745), Hrvat iz Boke (rodом iz Perasta), nećak nadbiskupa Andrije Zmajevića, apostolski vikar za balkanske zemlje pod osmanskom vlašću. Pisao je i tiskao vjersko-povijesne rasprave i na albanskom jeziku: *Zaključci albanskoga crkvenog sabora u Mrkinju* (Rim, 1703.). Barski nadbiskup je bio od 1701. do 1713. Usp. Hajrulla Koliqi, *Historia e arsimit dhe e mendimit pedagogjik shqiptar*, Prishtinë, 2002, str. 107-109; *Grada i prilozhi za povijest Dalmacije*, sv. 16, Split, 2000, str. 93-269; Pavao Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999; Engjëll Sedaj, *Papa shqiptar Klementi XI.-Albani dhe Kuvendi i Arbërit*, Prishtinë, 1998, str. 57; Ivo Banac – Slobodan Prosperov Novak – Branko Sbutega, *Stara književnost Boke*, Zagreb, 1993, str. 131-136; Milan Shufflay, *Die Kirchenzustände in vortürkischen Albanien*, Wien, 1916; Stjepan Buzolić, *Zadarski Arbanasi i prabiskup Zmajević*, Narodni kalendar, Zadar, 1868, str. 76-84.

¹⁸ Isto. Vicko (Vincenc, Vincenco) Zmajević je najistaknutija crkvena i politička ličnost svoga doba na cijelome Balkanu. Albanski papa Klement XI. dao mu je iznimno velike ovlasti. Njegovo dopisivanje s prijateljem papom sadrži mnoštvo povijesnih činjenica o stanju albanskoga naroda katoličke vjeroispovijedi pod osmanskom vlašću. Utemeljio je sjemenište u Zadru u kojem se školovao značajan broj Albanaca. Doselio je Albance iz okolice Skadra u predgrađe Zadra (danas Arbanase). Usp. Zef Mirdita, *Vicko Zmajević i njegovo zauzimanje za Albance katolike* (25. XII. 1670. – 11. IX. 1745.), u: Zbornik Stjepanu Antoljaku u čast (ured. J. Kolanović), Zagreb, 2003, str. 211-221; Engjëll Sedaj, n. d., str. 57; Pavao Butorac, *Zmajevići*, Zagreb, 1928, str. 85-99.

¹⁹ *Hrvatski biografski leksikon*, I, Zagreb, str. 141-142.

²⁰ Usp. Jashar Rexhepagiq, *Zhvillimi i arsimit dhe i sistemit shkollor të kombësisë shqiptare në territorin e Jugosllavisë së sotme deri në vitin 1918*, Prishtinë, 1968, str. 47.

²¹ Živio je u rodnom mjestu te nije mogao značajnije utjecati na albansko školstvo, a najvjerojatnije je i slabo govorio albanski jezik, što se albanskim katolicima nije moglo svidjeti. Nisu bili zadovoljni što njihov nadbiskup nije stalno s njima te su od pape Benedikta XIV. tražili da im za nadbiskupa imenuje domaćeg svećenika. Usp. Lovorka Čoralić, *Iz prošlosti Barske nadbiskupije – pismo barskoga klera i puka papi Benediktu XIV. iz 1743. godine*, Povijesni prilozhi, 2006, 30, str. 131.

onemogućeno redovito obilaženje svoje nadbiskupije pod osmanskom vlašću, pa je samo nekoliko puta u njoj boravio.²²

III.

Franjevačka provincija Bosna Srebrena je i u teškim okolnostima u 18. stoljeću imala uspjeha u odgoju franjevačkoga podmlatka,²³ pa je u skladu s franjevačkim načelima požrtvovno pomagala Albanskoj franjevačkoj provinciji u drugoj polovici 18. stoljeća u pastorizaciji albanskih katolika, što je podrazumijevalo poučavanje i poticaje na opismenjavanje u svim krajevima gdje žive Albanci. Boravili su u privatnim kućama jer uglavnom nisu imali stalno mjesto boravka.²⁴ Česti dolasci bosanskih franjevaca u misije albanskim katolicima u Osmanskom Carstvu bili su dragocjeni jer je njihovo iskustvo u misionarskim nastojanjima i pastorizaciji siromašnoga katoličkog puka diljem europskoga dijela toga carstva donosilo povijesnu prekretnicu za sve Albance, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost.²⁵ Dragocjeno je bilo za kulturu cijeloga albanskog naroda što su franjevci propovijedali na materinskom jeziku,²⁶ pa posebno treba istaknuti da su, kao i drugdje, tijekom svojih misija u Albaniji sustavno učili albanski jezik, proučavali razne albanske narodne govore i izvrsno se prilagođivali ljudima kojima su se istodobno obraćali kao svećenici i prosvjetitelji.²⁷ Premda su ih osmanske vlasti strogo proganjale i kažnjavale, zasigurno su i među Albancima islamske vjere imali srdačne prijatelje i uživali veliko povjerenje kao ljudi koji žele kulturni napredak.²⁸

²² Isto.

²³ Usp. J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, str. 210-221.

²⁴ Usp. Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985, str. 43, 51. i 103-105.

²⁵ Franjevci su u skladu sa svojim načelima propovijedanja promicali vjersku snošljivost, mir i suradnju među ljudima različitih vjera, pa su uglavnom i od vrlo netolerantnih osmanskih vlasti uspijevali isprobiti mogućnosti obilaska i pastorizacije katolika u raznim zemljama u okviru Osmanskoga Carstva. Često su bili izvrgnuti progonima i mučenjima, ali nisu odustajali od svojih redovničkih obveza. Spremni na samožrtvovanje željeli su pomoći Albancima u vjerskome, kulturnom i svakom drugom napretku, kao što su to stoljećima vrlo uspješno činili među Hrvatima u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Slavoniji, Baranji, Bačkoj, Hrvatskom zagorju, Gorskom kotaru, Banovini, Međimurju, Lici i drugdje (među Bugarima, Rumunjima, Madarima itd.).

²⁶ Usp. Franjo Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb, 1991, str. 165-167.

²⁷ Usp. L. Đaković, n. d., str. 51-52.

²⁸ Franjevačke sposobnosti i umijeća stvaranja prijateljstava s osmanskom vlašću Luka Đaković potkrjepljuje tvrdnjom nadbiskupa Zmajevića na primjeru fra Pavla Dragičevića. Usp. L. Đaković, n. d., str. 53.

Diljem Albanije velike su im nevolje priskrblivali grčki i srpski pravoslavni svećenici koji su ih lažno optuživali osmanskim vlastima i zahtijevali njihov izgon.²⁹ Dok su skromno naobraženi, ali uporni pravoslavni svećenici nastojali grecizirati ili posrbiti Albance,³⁰ mudri i mirotvorni bosanski franjevci, odlično naobraženi, nisu nikada ni pomišljali na pohrvaćivanje Albanaca, nego su „u ljubavi prema bližnjem” čuvali i njegovali njihov narodni identitet (narodnu samobitnost),³¹ pa je lako razumjeti zašto su stjecali povjerenje i simpatije domaćega puka, a katkada i zaštitu turskih feudalaca (begova) i vojnih zapovjednika.³²

Postoje neprijeporni dokazi da je krajem 18. stoljeća bilo nekoliko vrlo poduzetnih bosanskih franjevaca u Albaniji koji su promicali vjersko, kulturno, prosvjetno i nacionalno osvješćivanje.³³ Godine 1782. u Albaniji je boravio fra Mijo Dragičević.³⁴ Premda njegov životopis nije dostatno istražen, može se sigurno zaključiti da je kao vjeroučitelj albanske mladeži dobro znao albanski³⁵ i da je u skladu s misionarskim načelima bosanskih franjevaca i opismenjao tu mladež u često mijenjanim boravištima,³⁶ a zasigurno i ponegdje otvorio istinske (uglavnom ilegalne) škole za nevelike skupine dječaka i mladića.³⁷

U istom je desetljeću u Albaniji djelovao bosanski franjevac Augustin Pokrajčić (1786.), „rodom od Travnika”.³⁸ Upravo zato što je bio vrlo uspješan i uzoran franjevac, „konte Angjeo Radovan moli Sv. zbor za raširenje vjere da se (...) promakne za redodržavnika u Albaniji”.³⁹ Franjevačka uspješnost podrazumijevala je i brigu za odgoj i obrazovanje mladeži, što navodi na zaključak da je i on otvarao osnovne škole tamo gdje je boravio.

²⁹ Usp. J. Jelenić, n. d., str. 208-209.

³⁰ O srpskim nastojanjima „hvatanja u mrežu” bosanskih franjevaca pisala je Benedikta Zelić-Bučan: *Bosanski franjevci u mrežama srpske nacionalne propagande*, Hrvatska revija, Zagreb, 1993, str. 424-431.

³¹ Riječ je o načelima franjevačkoga pastoralnog rada. Usp. J. Jelenić, n. d., str. 67-70.

³² Usp. L. Đaković, n. d., str. 53.

³³ *Schematismus almae provinciae missionariae Albaniae*, 1908, str. 15-18.

³⁴ Isto.

³⁵ Znanje albanskoga jezika podrazumijevalo je i poznavanje albanskih narječja i govora. Pretpostavljamo da su bosanski franjevci učili albanski i prije odlaska u misije u Albaniju.

³⁶ Usp. J. Jelenić, n. d., str. 212.

³⁷ Sustavna istraživanja franjevačke prosvjetne djelatnosti u Albaniji najvjerojatnije će pokazati da su bosanski franjevci nerijetko opismenjivali i muslimane, uglavnom begovske i aginske sinove. Za te su usluge dobivali darove i slobodu kretanja po pojedinim krajevima, što je ovisilo i o suradnji s plemenskim starješinama.

³⁸ Usp. Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II. svezak, Sarajevo, 1915, str. 109.

³⁹ Isto.

Fra Ivan Kačić bio je misionar 1799. u Albaniji, a fra Alojz Skakac godine 1800.⁴⁰ Vjerojatno su se u misijama podugo zadržali jer su putovanja bila naporna, skupa i opasna, pa oni koji su krenuli na dugo i opasno putovanje imali su preporuku franjevačkih starješina da se zadrže sve dok mogu biti od koristi, a obvezatno i uporno im je savjetovano kako se trebaju ponašati u samostanima i izvan samostana.⁴¹ Iz Bosne je bilo lakše putovati u sjeveroistočne albanske krajeve – kao što je Kosovo, jer su se u tom smjeru često kretale sigurne karavane koje su imale naoružanu pratnju – nego u središnje albanske krajeve do kojih je trebalo prijeći visoke planine, zaobići duboke kanjone i izbjeći susrete s opakim Turcima i nemilosrdnim hajducima.⁴²

Poučavajući Albance krajem 18. i početkom 19. stoljeća, bosanski franjevci imali su dostatno odlučnosti i hrabrosti za promicanje duhovne i kulturne obnove siromašnoga puka koji im je bio na brizi.⁴³ Nema dvojbe da je tamo, gdje su imali svoja uglavnom privremena boravišta, bilo i osnovnih škola.⁴⁴ Promičući potrebu školovanja albanske mladeži, bosanski franjevci značajno su pridonosili pripremama Albanaca za albanski narodni preporod koji je započeo u tridesetim godinama 19. stoljeća.⁴⁵

IV.

Albanski narodni preporod se očituje u organiziranju Albanaca u svim albanskim krajevima i u inozemstvu na političkome, kulturnom, obrazovnom i ekonomskom području, pa i prihvaćanju oružanih pobuna:

„...oslobađanju zemlje od stranih turskih osvajača i sjedinjenju albanskih teritorija u jednu neovisnu državu...”⁴⁶

Takvom organizacijom, sadržajem i nacionalnim ciljevima albanski se narodni preporod suprotstavio feudalnim načelima i konzervativnim albanskim slojevima koji su podupirali tursku vlast radi ostvarenja vlastitih

⁴⁰ Usp. *Schematismus almae provinciae missionariae Albaniae*, str. 15-18.

⁴¹ Usp. J. Jelenić, n. d., str. 145-146.

⁴² Usp. Lovro Mihačević, *Po Albaniji*, Zagreb, 1911, str. 18-19.

⁴³ Usp. J. Jelenić, n. d., str. 210-212.

⁴⁴ Isto, str. 212.

⁴⁵ ASHSH, *Historia e popullit shqiptar II*, Tiranë, 2002, str. 17-18.

⁴⁶ Isto.

interesa.⁴⁷ U programu preporoda bile su zacrtane velike nacionalne promjene: oslobođenje Albanije od višestoljetne osmanske vlasti, sjedinjenje svih albanskih područja u jednu državu i ostvarenje društvenoga, gospodarskog, političkog i kulturnog razvoja.⁴⁸

„Novi procesi koji su se pojavili u političkome i kulturnom životu Albanije u prvoj polovici 19. stoljeća označili su početak albanskoga narodnog preporoda koji traje od tridesetih i četrdesetih godina toga stoljeća do proglašenja neovisnosti Albanije godine 1912.”⁴⁹

Povjesničari uglavnom dijele albanski narodni preporod na tri razdoblja. Prvo počinje u tridesetim godinama 19. stoljeća, a završava ustaničkim sedamdesetim godinama (1875–1878).⁵⁰ Da bi nadišli teško stanje srednjovjekovnog mraka, prosvjetitelji su brižno pomagali u širenju albanske kulture, odgoja i raznovrsne izobrazbe u Albaniji, ali na isti način i u zemljama u kojima je bilo albanskih iseljenika. Na mnogim albanskim područjima podizani su ustanci protiv turske uprave, a nedvojbeno su bosanski franjevci, u skladu sa svojom tradicionalnom politikom,⁵¹ barem savjetima ojačavali pobunjeničku odlučnost i zahtjeve za albanskom autonomijom na svim albanskim teritorijima. Preporoditeljska nastojanja ponajviše su bila usmjerena prema podizanju nacionalne samosvijesti na koju oduvijek presudno utječe razvoj kulture, odgoja i obrazovanja koji su mogli osigurati albansko zajedništvo i slogu unatoč religijskim i teritorijalnim podjelama.⁵²

Početak 19. stoljeća u Albaniji je bilo nekoliko bosanskih franjevaca čija sudbina nije poznata. Osmanska vlast se žestoko obračunavala sa

⁴⁷ Antonello Biagini, *Historia e Shqipërisë nga zanafilla deri në ditët tona*, Tiranë, 2000, str. 47-48: „Budući da je u ovome smislu granično područje, Albanija se prilagodila višestoljetnoj osmanskoj vlasti na iskustvima političkih kompromisa. Zahvaljujući tome, albanska su plemena imala značajnu autonomiju te su čuvala tradiciju i običaje. Mladi ljudi koji su odlazili u Carigrad imali su povlastice, posebno u vojsci.”

⁴⁸ U pripremama Albanaca za albanski narodni preporod uspješniji su bili bosanski franjevci od svoje talijanske subraće ako među njima nisu bili potomci albanskih iseljenika na Apeninskom poluotoku koji su dobro znali albanski jezik. Većina talijanskih franjevaca nije mogla dostatno razumjeti suživot katolika i muslimana u većinskim muslimanskim zemljama kao što su to najbolje znali bosanski franjevci. Bosanski franjevci koji su odlazili u Albaniju dobro su znali turski pa i arapski, a nema dvojbe da su poučavali i hrvatski one koji su poslovno (kao trgovci, vojnici, graničari itd.) odlazili u Bosnu i Hercegovinu.

⁴⁹ ASHSH, *Historia e popullit shqiptar II*, Tiranë, 2002, str. 17.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Usp. J. Jelenić, n. d., str. 111-122.

⁵² Usp. Stef Zurani, *O jeziku i književnosti arbanaskoj*, Nada, Sarajevo, 1896, 20, str. 397-398.

svakim čovjekom na kojega je posumnjala da bi joj mogao biti protivnik, a egzekucije svećenika nisu uvijek bile javne.⁵³

Godine 1811. bosanski franjevac Karlo Vladić bio je misionar u Albaniji i sigurno se nije štedio u propovijedanju i vjerskome poučavanju, a najvjerojatnije je kao i ostali bosanski franjevci ulagao velik trud učeći albansku mladež pisati i čitati na područjima gdje je boravio kao misionar.⁵⁴

Kad je biskup Augustin Miletić zamijenio biskupa Grgu Ilijića-Varešanina (1813.), u cijeloj Bosni i Hercegovini je potaknuo školski pokret, vjerujući da će bolje doba doći za hrvatski narod ako što više ljudi bude pismeno.⁵⁵ Jamačno je tražio i od bosanskih franjevaca koji su odlazili u Albaniju da otvaraju škole ili barem kratke tečajeve osnovnoga opismenjavanja. Među najboljim izvršiteljima njegovih prosvjetiteljskih planova bio je fra Jako Jeličić, koji je nakon vrlo neugodnih iskustava koje je imao kao broćanski župnik s turskim vezirom Ibrahim-pašom,⁵⁶ otišao 1820. u Albaniju te šesnaest godina bio vrlo uspješan propovjednik i učitelj. Umro je 1836. u Albaniji.⁵⁷

Istodobno je s fra Jakom Jeličićem u Albaniju otišao dobro naobraženi fra Petar Martinčević, bivši ljetopisac Bosne Srebrene,⁵⁸ „rodom iz Kreševa”.⁵⁹ Anđeo Drinovac spominje se 1836. kao isluženi albanski redodržavnik.⁶⁰ Fra Mato Radoš (Radošević) bio je 1836. prefekt „misija u Albaniji i Epiru”,⁶¹ a 1838. bavio se učenjem i poučavanjem albanske mladeži, što je dokaz da je dobro poznao albanski jezik.

Fra Rafo Barišić, apostolski vikar u Bosni i Hercegovini (1832-1841), nakon sukoba s bosanskim franjevcima bio je apostolski vizitator „od polovice 1842.” u Albaniji „gdje je i naslov ‘angjela mira’ stekao”,⁶² prije nego što je postao apostolski vikar u Hercegovini (1847-1863). U doba boravka među albanskim katolicima zasigurno je davao poticaje i albanskom školstvu. Vjerojatno postoje dokazi o njegovu motiviranju svećenika

⁵³ Usp. J. Jelenić, n. d., str. 119-120.

⁵⁴ Usp. *Schematismus almae provinciae missionariae Albaniae*, str. 15-18.

⁵⁵ Jelenić, str. 303-304.

⁵⁶ Usp. Mijo Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih 6 vijekova njihovog boravka, III*, Zagreb, 1894, str. 186.

⁵⁷ Usp. J. Jelenić, n. d., str. 110.

⁵⁸ Isto, str. 485.

⁵⁹ Isto, str. 110.

⁶⁰ Isto. Također J. Jelenić, *Nekrologium...*, str. 9.

⁶¹ Isto.

⁶² Usp. J. Jelenić, n. d., II. svezak, str. 55.

na prosvjetni rad u izvješćima s vizitacije u Albaniji jer je prosvjećivanju naroda tijekom cijeloga života posvećivao veliku pozornost.⁶³

Fra Filip Pašalić je proveo mnoge godine u Carigradu, u Agenciji Franjevačke provincije Bosne Srebrene⁶⁴. Imao je vjerojatno značajan utjecaj na albanske katolike u istočnim albanskim krajevima kuda je često prolazio s posebnim franjevačkim ovlastima, ali i s povjerenjem turskih vlasti jer je bio u srdačnom prijateljstvu s uglednim pašama i begovima u Carigradu.⁶⁵ Nismo pronašli nedvojbene izvore prema kojima bi se mogao dokazati njegov prinos albanskom školstvu,⁶⁶ ali pretpostavljamo da je mogao utjecati na bosanske franjevce koji su boravili na tim područjima.⁶⁷

Posebno je zagonetna djelatnost fra Ilije Škorića (1819-1879), rođena u Kreševu, koji je nakon dugogodišnjeg boravka u Firenci, Veneciji, došao 1858. u Pilotu u Albaniji s uzorno poduzetnim biskupom fra Paškom Vujičićem, rodnom iz Glavine kraj Imotskog.⁶⁸ Postao je biskupov tajnik premda se nisu dugo poznavali.⁶⁹ Svesrdno je pomagao biskupu Vujičiću koji se posebno brinuo za organizaciju osnovnog školstva.⁷⁰ Može se pretpostaviti, prema onome što se o biskupu Vujičiću dobro znalo,⁷¹ da bi i u Albaniji uz Škorićevu pomoć osnovao mnoge osnovne škole, samo da je ostao barem tri-četiri godine.⁷² Nakon godinu dana je otišao u Egipat (1860.), gdje je prokopavan Sueski kanal, a s njime je krenuo i fra Ilija Škorić.

⁶³ Usp. Radoslav Glavaš, *Život i rad fra Rafe Barišića*, Serafinski perivoj, 1999, 1, str. 62.

⁶⁴ Usp. J. Jelenić, n. d., str. 288-289.

⁶⁵ Isto, str. 288-289.

⁶⁶ Budući da je surađivao s poljskim katolicima u Adamki kraj Carigrada, te zanosio se planovima o organizaciji franjevačkoga filozofskog i bogoslovnog studija u Carigradu, zasigurno nije zaboravljao ni druge katolike. Usp. J. Jelenić, n. d., str. 398-399.

⁶⁷ Primjerice, na otvaranje albanskih škola u Skopju. Neke uzgredne pojedinosti o tradiciji toga školstva u knjizi: Lush Gjergji, *Majka Terezija: lik i djelo: od djevojčice do nobelovke*, Zagreb, 1982.

⁶⁸ Usp. Bazilije Pandžić, *Fra Ilija Škorić (1819.-1879.)*, Bosna franciscana, Sarajevo, 2000, 13, str. 195-201.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Ignacije Gavran napisao je o Pašku (Paškalu) Vujičiću (*Suputnici bosanske povijesti*, Sarajevo, 1990, str. 101): „Djelovanje biskupa fra Paškala Vujičića /1866-1881/ po svom sadržaju poklapa se sa Šunjićevim; to je rad na dobrom obavljanju pastirske dužnosti, na izgradnji i opremanju crkava, na organizaciji osnovnog školstva i školovanja bosanskih klerika, na stvaranju sirotišta, na promicanju dobre knjige...”

⁷¹ Jelenić tvrdi (n. d., str. 568): „Vujičić se uza svu svoju redovničku skromnost svuda – i u Mlecima i u Albaniji i u Africi – pokazao agilnim na prosvjetnom polju. Stoga nije ni čudo, da se i u Bosni odmah iza svoga dolaska zdaje koliko na reforme škola toliko na agitaciju za osnutak dvaput već pokušanoga književnoga društva.”

⁷² Isto, str. 332-335.

Godine 1866. za novoga apostolskog vikara u Egiptu imenovan je Dubrovčanin fra Lujo Ćurčija, biskup u Leshu (1853-1859) i Skadru (1859-1866).⁷³ Dok je bio u Albaniji, veliku je pozornost posvećivao opismenivanju, otvaranju osnovnih škola i odgoju mladih svećenika. Bosanski franjevac Ilija Škorić bio mu je preporučan za tajnika koji može dobro doći u tuđini.⁷⁴ Bio je vrlo naobražen i prihvaćao je različite poslove, samo se nije želio vratiti u svoju Bosnu, gdje su očekivali njegov povratak.⁷⁵

Albanski prosvjetitelji su istaknuli otvaranje albanskih škola kao prvu zadaću albanskoga narodnog preporoda, određenje i razvoj jednoga nacionalnoga književnog jezika i slovopisa (grafije).⁷⁶ Od osmanske vlasti mogla se očekivati samo kazna za takva prosvjetiteljska nastojanja jer nije dopuštala otvaranje škola na albanskome jeziku. Pomalo je omogućivala otvaranje škola na stranim jezicima radeći neprekidno na denacionalizaciji Albanaca, pa je u drugoj polovici 19. stoljeća bilo poprilično turskih, grčkih, srpskih, bugarskih, židovskih i latinsko-talijanskih škola.⁷⁷ Albanski domoljubi prvotno su zahtijevali da se barem u okviru tih škola uči albanski jezik.⁷⁸ Uporne zahtjeve za „albanskim jezikom, školom i nacionalnim obrazovanjem” podnosile su tijekom albanskoga narodnog preporoda „narodne skupštine i kongresi, domoljubne lige, odbori i društva koja su osnovana u zemlji i inozemstvu...”⁷⁹ Rezultati takvih zahtjeva bili su vrlo slabi jer je vlast željela i školovanjem Albanaca pretvoriti u Turke⁸⁰ i od toga nije odustajala ni u narednim desetljećima, kao što su i srpske vlasti imale svoje planove o denacionalizaciji ili uništenju, posebice Albanaca na Kosovu.⁸¹

⁷³ Dubrovčanin fra Lujo (Alojzije) Ćurčija (1818-1881) imenovan je bio i za aleksandrijskog nadbiskupa (1866-1881). Usp. *Hrvatski biografski leksikon, I*, Zagreb, 1983.

⁷⁴ Usp. Bazilije Pandžić, n. d., str. 195-196.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Usp. Tomor Osmani, *Udha e shkronjave shqipe*, Shkodër, 1999, str. 565-567.

⁷⁷ Usp. Jashar Rexhepagiq, n. d., str. 82.

⁷⁸ U tome su im davali potporu (zasad nepoznati) bosanski franjevci. Teškoća je bilo i s nekim talijanskim franjevcima koji su promovirali talijanski kao nastavni jezik. Smatramo da o tome ima neprijepornih činjenica u Arhivu Franjevačke provincije Bosne Srebrene.

⁷⁹ Usp. Hysni Myzyri, *Arsimi Kombëtar Shqiptar, 1908-1912, Enti i Teksteve dhe Mjeteve Mësimore*, Prishtinë, 1996, str. 7.

⁸⁰ Poturčivanje podanika je suvremena koncepcija Osmanskoga Carstva, ali i države Turske u 20. stoljeću.

⁸¹ Usp. Beytullah Destani (izd.), *Albania & Kosovo: political and ethnic boundaries (1867-1946)*, 1999.

V.

Bosanski franjevci pojačali su svoj misionarski rad u Albaniji nakon što je Austro-Ugarska vojno zaposjela Bosnu i Hercegovinu (1878.).⁸² Premda je nova austrougarska vlast nastojala oslabiti njihov položaj u Bosni i Hercegovini te vratiti ih u samostane, nije se protivila njihovu odlasku u misije u Albaniju, poglavito nakon što su u balkanske zemlje pod osmanskom vlašću počeli dolaziti razni misionari⁸³ koji su stizali s jasno određenim političkim planovima nekih država. To se posebno odnosi na pojedine talijanske svećenike koji su, nakon što je ujedinjena Italija, podupirali politiku talijanskoga prisvajanja istočne obale Jadranskoga mora, pa je i Albanija bila zacrtana kao talijanska pokrajina.⁸⁴ Dotični talijanski misionari nastojali su potisnuti bosanske franjevce iz Albanije koji su svojom djelatnošću pridonosili vjerskom poučavanju, kulturi i prosvjeti, a što je imalo važan utjecaj na buđenje albanske nacionalne svijesti.

Upravo zbog svoje djelatnosti su bosanski franjevci nerijetko bili žrtve osmanskih vlasti, ali pokazivali su često iznimnu hrabrost i spremnost na žrtvovanje za dobro albanskoga naroda.⁸⁵ Pod osmanskom vlašću nije bilo mudro podugo djelovati u istom mjestu, pa su mijenjali svoja boravišta i putovali potajice po raznim albanskim krajevima, a u strahu su uništavali svoje zabilježbe o pastoralnome i prosvjetnom radu.⁸⁶

Hrvati, bosanski franjevci, istinski su pomagali napaćenom albanskom narodu i nisu se kao grčki, bugarski i srpski svećenici, pa i neki talijanski, ponajprije bavili prikupljanjem podataka za pripremanje strategije porobljavanja albanskih teritorija, uglavnom zaboravljajući na neodgodivu potrebu narodnoga prosvjećivanja, opismenjivanja i općega obrazovanja na albanskome jeziku.⁸⁷

⁸² Pedesetak godina među katolicima u Albaniji – od ukinuća Albanske franjevačke provincije (1832.) pa do dolaska fra Lovre Mihačevića (1883.) – bili su utjecajni talijanski franjevci, a zatim su ponovno (do danas) uglavnom utjecajni bosanski franjevci. Usp. *Schematismus almae provinciae missionariae Albaniae*; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptar*, Prizren – Zagreb, 1998.

⁸³ Austrougarska vlast je i finansijski potpomagala školovanje albanskih studenata. Usp. Miro Vrgoč, *Gorica – učilište Bosne Srebrenice od 1858. do 1905*, Bosna franciscana, Sarajevo, 2005, 22, str. 67.

⁸⁴ Usp. Z. Neziri, n. d., str. 117-118.

⁸⁵ Usp. L. Mihačević, n. d., str. 5-19.

⁸⁶ Usp. Grgo Martić, *Zapamćenja (1829-1878)* (prir. J. Koharić), Zagreb, 1906, na više mjesta.

⁸⁷ Najvjerojatnije je u završnim desetljećima 19. stoljeća i Austro-Ugarska premrežila svojim tajnim službama sve albanske krajeve koji su patili još uvijek pod osmanskom vlašću. Nije tada ni u Bosni i Hercegovini imala povjerenje u franjevce, pa će vjerojatno istraživanja austrijskih arhiva konačno pokazati da bosanski franjevci nisu bili važni u prikupljanju podataka prema kojima su stvarani vojni planovi.

Austrijanci (Habzburško Carstvo) podugo su se oslanjali na franjevce u katoličkoj pastorizaciji naroda pod osmanskom vlašću, ali nije bilo zahvalnosti nakon što je Austro-Ugarska vojno zaposjela Bosnu i Hercegovinu.⁸⁸ Budući da su diljem Bosne do austrougarskoga vojnog zaposjednuća, bosanski franjevci odlično bili razmjestili svoje osnovne škole, željeli su to učiniti i u Albaniji jer su bili svjesni koliko je pismenost presudno važna za budućnost albanskoga naroda koji je bio pod tuđom vlašću.⁸⁹ Upravo zato što nisu ponizno slušali austrougarsku vlast, bila im je često uskraćivana pomoć za ostvarivanje duhovnih, kulturnih i prosvjetnih planova, čemu se radovala turska vlast, ali i ambiciozna državnica Srbija koja je između 1875. i 1878. željela osvojiti veći dio Albanije i cijelu Bosnu.⁹⁰ Srpskoj osvajačkoj politici je potpuno odgovaralo da Albanci ostanu nepismeni i nenaobraženi kako bi ih mogla lakše pokoriti i uništiti, što će ostati u temelju svih srpskih porobljivačkih i neljudskih planova o uništenju Albanaca.⁹¹

U drugome razdoblju albanskoga narodnog preporoda (1878-1881), koji je poznat kao Prizrenska liga, usklađeno je svealbansko organiziranje s jasnim političkim programima osnivanja nacionalne albanske države kao glavnoga cilja, što je bila i najvažnija tema književnoga, publicističkoga i znanstvenog stvaralaštva.⁹² Najpoznatija su bila programska djela Vase Pashe⁹³ i Samija Frashërija.⁹⁴ Svrhovito su pojačane veze s bosanskim franjevcima u okolnostima oslobađanja Bosne i Hercegovine ispod višestoljetne osmanske vlasti, a moćna Austro-Ugarska je pojačala zani-

⁸⁸ Usp. Marko Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrene za vrijeme austrougarske uprave 1878-1914*, Sarajevo, 1992, str. 43.

⁸⁹ Predviđeno istraživanje Arhiva Franjevačke provincije Bosne Srebrene zasigurno će potkrijepiti tvrdnju o odnosu bosanskih franjevaca prema Albancima kao prema vrlo dragom narodu koji porabi svoj albanski jezik, pa ga treba štovati kao poseban stari narod koji je imao dugo svoju državu i ima bogatu višestoljetnu kulturu. Bosanski franjevci neprekidno su vjerovali da će Albanija jednoga dana biti slobodna i neovisna država. Povijesni izvori ne omogućuju takve zaključke o radu većine talijanskih franjevaca (Talijana).

⁹⁰ Usp. Bernard Stulli, *Albansko pitanje (1875-1882)*, Rad JAZU (knjiga 318), Zagreb, 1959.

⁹¹ Usp. Haki Bajrami, *Si e okupoj Serbia Kosovën, më 1912*, Prishtinë, 2003; Rexhep Qosja, *Cështja shqiptare, historia dhe politika*, Prishtinë, 1996; Bogdan Krizman, *Elaborat dr. Ivo Andrića o Albaniji iz 1939. godine*, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 1977, 2, str. 77-89; Dragutin Stranjaković, *Srpska propaganda 1844-1858*, Glasnik Istorijeskog društva, Novi Sad, 1936, XI, str. 164-171.

⁹² Usp. Skender Rizaj, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1877-1885)*, Prizren, 2003; Lisen Bashkuri, *Shqiptarët në rjedhat e diplomacisë*, Tiranë, 2003.

⁹³ Usp. Vaso Pasha, *E vërteta mbi Shqipërinë e shqiptarët*, u izvorniku: Wassa Effendi, *La vérité sur l'Albanie et les Albanais*, Paris, 1879.

⁹⁴ Usp. Sami Frashëri, *Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të jetë*, Budapest, 1899.

manje za Albaniju, ne želeći je prepustiti ni jednoj od zemalja koje su je htjele prigrabiti.

VI.

Treće razdoblje albanskoga narodnog preporoda trajalo je od 1881. do 1908. Obilježeno je ubrzanim razvojem kulture i narodne prosvjete. Naponi su bili usmjereni prema otvaranju albanskih škola, razvoju književnosti i drugih umjetnosti, publicistike i političkog mišljenja, a velika je potpora dolazila od domoljubnih Albanaca iz iseljeništva.⁹⁵ Franjevačka provincija Bosna Srebrena nesebično je u Albaniju slala svoje najsposobnije članove premda je i sama bila u velikim nevoljama koje je nametnula austrougarska vlast.⁹⁶ Godine 1883. stigao je u Troshan fra Lovro Mihačević (1856-1920),⁹⁷ vrlo učen mladi bosanski franjevac koji je uz klasične jezike dobro znao albanski, francuski, talijanski, njemački i mađarski jezik.⁹⁸ Bio je učitelj franjevačkim novacima (u Trošanskome franjevačkom učilištu), izvrstan profesor latinskoga, talijanskog i albanskog jezika te neumorni ravnatelj (1886-1893).⁹⁹ O njemu najbolje svjedoči neprijeporna činjenica da je kao stranac bio profesor albanskoga jezika, što je iznimno važno za povijest albanskoga književnog jezika i albanskoga školstva.

Neprekidno svjedočeći svoju ljubav prema albanskom narodu,¹⁰⁰ fra Lovro Mihačević je bio svjestan nedostatnosti školovanja franjevačkoga podmlatka u Albaniji, pa je nastojao podići razinu znanja, sposobnosti i umijeća svojih učenika na što višu razinu. U rujnu 1886. s njim su kao ravnateljem Trošanskoga franjevačkog učilišta otišli u Bosnu njegovi učenici, kandidati za novicijjat, filozofske i bogoslovne studije: Gjergj Fish-ta, Ejëll Paliq, Severin Lushaj, Pjeter Gjadri, Lovro Mitroviq, Bone Gjeqaj

⁹⁵ Usp. S. Frashëri, n. d., na više mjesta.

⁹⁶ Usp. M. Karamatić, n. d., str. 212-213.

⁹⁷ Imao je tada samo dvadeset sedam godina, ali obišao je dotle velik dio Austro-Ugarske. Dok je bio kapelan u bosanskoj župi Osova (1880-1882), dokazao se kao vrlo sposoban učitelj. Usp. Anto Slavko Kovačić, *Biobibliografija franjevacu Bosne Srebrene*, Sarajevo, 1991, str. 251-252.

Rastislav Drlić (*Fra Lovro Mihačević /bio-bibliografija/*, Dobri Pastir, Sarajevo, 1955, str. 163) prema Mihačevićevu *Dnevniku* navodi da je učio albanski „kod apostolskog administratora za Epir Marijana Palmonova, a prema gramatici isusovca Jakova Junga, koji je predavao u Skadru” te ga „svladao (...) za 4 mjeseca direktnom metodom”. Žurio je da bi mogao propovijedati na blagdan Sv. Ante (13. lipnja 1883.).

⁹⁸ Usp. A. S. Kovačić, str. 252.

⁹⁹ Isto. Istaknuo se u Albaniji i kao graditelj.

¹⁰⁰ Usp. L. Mihačević, n. d., str. 4.

i Pashk Bardhi.¹⁰¹ Svi su bili daroviti i ambiciozni, a od njih je Mihačević očekivao da će nakon sedam-osam godina školovanja požrtvovno služiti svojoj domovini Albaniji, tj. pridonositi u duhovnome, kulturnom i prosvjetnom napretku. Znalo se i prije polaska iz Albanije da je Gjergj Fishta najdarovitiji i najperspektivniji među kolegama,¹⁰² pa mu je tijekom studija posvećivana posebna pozornost.¹⁰³ Godinu dana bili su na novicijatu u samostanu u Gučoj Gori.¹⁰⁴ Dvogodišnji studij filozofije završili su u Kraljevskoj Sutjesci, a četverogodišnji studij bogoslovije u Gorici kraj Livna.¹⁰⁵

Nakon te prve skupine na studij filozofije¹⁰⁶ i bogoslovije u Bosnu su dolazili i drugi Albanci.¹⁰⁷ Fra Lovru Mihačevića nisu mogle zaustaviti nikakve zapreke ni razočaranja u radu na duhovnome, kulturnom i prosvjetnom procvatu. Očekivao je da će povećana pismenost i kulturni napredak albanskog naroda donijeti povijesnu prekretnicu.¹⁰⁸

Unosio je fra Lovro Mihačević u svoju školu suvremene pedagoške koncepcije, a neosporno je bio odličan nastavnik i propovjednik jer su ga učenici i vjernici na misama pažljivo slušali.¹⁰⁹ Kad su se u srpnju 1893.

¹⁰¹ Usp. Leonard Markaj, *Fra Gjergj Fishta (1871.-1940.)*, Bilten Franjevačke teologije, Sarajevo, 1999/2000, 2, str. 203-204.

¹⁰² To je i dokazivao tijekom sedmogodišnjega studijskoga boravka u Bosni. Miro Vrgoč u tekstu *Gorica – učilište Bosne Srebrene od 1858. do 1905.*, str. 53-58. navodi prema *Kronici samostana Gorica kod Livna i Arhivu Franjevačke provincije Bosne Srebrene, Sarajevo, svezak Livno, br. 18 (AFPBSL)* samo izvrsne ocjene koje je Fishta dobivao tijekom studija bogoslovije u Gorici kraj Livna.

¹⁰³ U čestim pobunama studenata, posebice albanskih, protiv meštra fra Augustina Čengića – koji je očito bio strog, nespretn u komunikaciji i osjetljiv na kritike mladih redovnika – najvjerojatnije je bilo najteže franjevačkim starješinama kada je i Fishta tražio njegovu smjenu. Usp. M. Vrgoč, n. d., str. 55-65.

¹⁰⁴ Usp. L. Markaj, n. d., str. 203.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Franjevački kandidati onodobno su studirali filozofiju dvije godine, prije upisa na četverogodišnji studij bogoslovije. Usp. M. Karamatić, n. d., str. 103.

¹⁰⁷ Prvi albanski franjevci koji su se školovali u Bosni otišli su u svoju domovinu početkom srpnja 1893. Premda su bili potpuno otkazali poslušnost profesoru fra Augustinu Čengiću, u lipnju 1893. izišli su na završne ispite, očito uz provincijalovu potporu nakon što ga je jedan profesor obavijestio o razlozima spora. U školskoj godini 1893/1894. u Gorici su uobičajene nespornosti s profesorima imali i novi studenti (i hrvatski i posebice albanski), što je starješinstvu Bosne Srebrene zadavalo velike brige, pa je donijelo i odluke o premještanju nekih studenata i profesora u druge samostane. Iz svega bi se moglo zaključiti, u skladu sa starim načelima biranja profesora i odgojitelja, da nije bio dobar izbor profesora za rad sa studentima bogoslovije u Gorici kraj Livna. Ostaje za istraživanje i pretpostavka da su pojedini profesori bili žrtve velikosrpske promidžbe. Nesporazumi i sukobi zasigurno nisu bacili mrlju na nesebičnu požrtvovnost, bratsku ljubav i uporna nastojanja bosanskih franjevaca da svojoj albanskoj braći osiguraju odlično školovanje. Usp. M. Vrgoč, n. d., str. 65-72.

¹⁰⁸ Usp. Ante Vukić, *Fra Lovro Mihačević, „Po Albaniji“*, Narodni list, 1912, 66, str. 67; Rastislav Drljić, *Ocjena rada pokoj. fra Lovre Mihačevića*, Dobri Pastir, Sarajevo, 1966, 1-4, str. 407.

¹⁰⁹ Kad je prvi put propovijedao na albanskom jeziku (13. lipnja 1883.), dobio je velike pohvale i čestitke. Usp. R. Drljić, n. d., str. 163.

vratila sedmorica njegovih bivših učenika, zaređenih za svećenike, mogao se nakon deset godina zadovoljan i ponosan izvršenim franjevačkim zadaćama vratiti u Bosnu i preuzeti nove dužnosti (1893.).¹¹⁰

Neizmjeno je pomogao albanskom školstvu tijekom svoga djelovanja u Albaniji. Svakodnevno su ga pritiskale velike obveze, pa kad mu je bilo iznimno teško, vjerojatno je molio starješinstvo Bosne Srebrene da mu pošalje u Albaniju još nekoliko franjevaca koji imaju učiteljsko iskustvo.¹¹¹ Takvih je među bosanskim franjevcima bivalo sve manje, zato što su neki morali prihvatiti ponuđenu sekularizaciju u opasnosti da im nadbiskup Stadler u suradnji s austrougarskom (zemaljskom) vlašću ne oduzme tadašnja učiteljska radna mjesta.¹¹² Jedno su vrijeme fra Lovri Mihačeviću u Troshanu pomagali bosanski franjevci Ivo Božić i Rafo Barišić, ml.,¹¹³ te Paško Dumančić.¹¹⁴ Barišić se zadržao vrlo kratko jer je bio slaba zdravlja, a i želio je u Bosni ostvariti svoje povelike književne planove.¹¹⁵

Godine 1890. poslan je u Troshan u Albaniji fra Josip Dobroslav Božić (1860-1900), vrlo sposoban učitelj, mladi franjevac nemirna duha kojega su stalno premještali zbog raznih sumnjičenja jer nije htio prihvatiti teško stanje u svojoj Bosni pod čizmom novih gospodara, a imao je i neobične političke planove.¹¹⁶ Premda je počeo „kao panslavist”, postao je veliki hrvatski domoljub i iskreni prijatelj albanskoga naroda.¹¹⁷ U Albaniji se zadržao samo godinu dana, ali obišao je mnoge albanske krajeve te je s posebnim osjećajima vrlo zanimljivo i poticajno pisao o Albancima,

¹¹⁰ Usp. M. Vrgoč, n. d., str. 65.

¹¹¹ Nije istraženo još uvijek koji su sve bosanski franjevci boravili u Albaniji. Nepoznata je sudbina pojedinih bosanskih franjevaca koji su tijekom 19. stoljeća, pa i u „Mihačevićeva doba”, odlazili u Albaniju. Možda o tome i nema činjenica u najpouzdanijim arhivima, ali vjerojatno će se naći više podataka o talijanskim franjevačkim učiteljima i profesorima koji nisu uzorno slušali ravnatelja fra Lovru Mihačevića u Trošanskome franjevačkom učilištu, a izazivali su nepotrebne nesporazume i sukobe s njegovim suradnicima, bosanskim franjevcima. Bit će zanimljivo istražiti koliko je to utjecalo na albansko školstvo krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Posebno treba imati na umu da je Albanija u to doba bila stjecište sukoba interesa moćnih država Italije i Austro-Ugarske te državnica s velikim ambicijama: Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke.

¹¹² Usp. M. Karamatić, n. d., str. 212-213; Velimir Blažević, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, Sarajevo, 2000.

¹¹³ A. S. Kovačić, n. d., str. 59.

¹¹⁴ Usp. Rastislav Drljić, *Fra Lovro Mihačević (bio-bibliografija)*, Dobri Pastir, Sarajevo, 1955, str. 159-163; Antun Ivešić, *Fratar na službenom putovanju (Uz devedesetu godišnjicu objavljivanja putopisa Po Albaniji fra Lovre Mihačevića /1911./)*, Bilten Franjevačke teologije – Sarajevo, 2000/2001, 2, str. 163-167; M. Karamatić, n. d., str. 213.

¹¹⁵ Usp. A. S. Kovačić, n. d., str. 58-59.

¹¹⁶ Isto, str. 82-83; Anđelka Stipčević-Despotović, *Božić, Josip Dobroslav*, u: *Hrvatski biografski leksikon, II*, Zagreb, 1989, str. 234-235.

¹¹⁷ Isto.

njihovu ćudoređu, hrabrosti i starim obiĉajima.¹¹⁸ Ostale su neodgonetnute tajne oko njegova premještanja iz Troshana u Bosnu, ali u povijesti albanskoga školstva, nakon isticanja neponovljive prosvjetiteljske uloge fra Lovre Mihaĉevića,¹¹⁹ i Josip Dobroslav Božić ostao je upamćen kao bosanski franjevac koji je dao jake poticaje razvoju albanskoga školstva. Jamaĉno je i tijekom kratkoga boravka u Albaniji davao znaĉajne poticaje albanskom nacionalnom osvješćivanju i ustancima protiv tuđe vlasti. Sve je to moglo potaknuti njegove franjevaĉke starješine da u strahu od turske kazne pozovu ga natrag u Bosnu, a vjerojatno su im to sugerirale i austrougarske vlasti. Nije se dugo zadržao ni u svojoj Bosni. Otputovao je 1894. u Ameriku.¹²⁰

U povijesti albanske škole jasno se ističe da je Božić jedno vrijeme služio kao profesor u Trošanskome franjevaĉkom uĉilištu (1890/1891), te „...živo se bavio albanskom poviješću i snivao kako bi u Trosanu podigao tiskaru, ali već sljedeće godine bijaše iz Trosana dignut”.¹²¹ Buntovni Božić, vrlo darovit pisac, napisao je zanimljivu i dragocjenu knjigu, ali franjevaĉke starješine su se uplašile zakljuĉivši da će knjigu nabaviti Turci te razotkriti tajnoviti franjevaĉki prosvjetni i politički rad u Albaniji.¹²² Najvjerojatnije su turski agenti još 1891. vidjeli rukopis knjige *Albanija, crte o narodu i povijest Albanije*¹²³ kojoj je zatajeni autor bio fra Josip Dobroslav Božić (Potoĉanac, Sarajevo, 1892.).¹²⁴ Aleksandar Stipĉević tvrdi da su samo otisnute prve stranice te knjige, a daljnje tiskanje zabranila je Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine te je franjevaĉko starješinstvo Bosne Srebrene bilo primorano na povlaĉenje knjige iz tiskare,¹²⁵ pa knjiga nikad nije vidjela svjetlo dana.¹²⁶

Božićevi životopisci ne ističu da je razlog za njegov prijevremeni povratak u Bosnu bila ta knjiga, nego uglavnom navode njegovu iznimno buntovnu narav, stalno ustaniĉko raspoloženje i borbu za narodna prava.¹²⁷ Kad je poželio (1892.) otići za misionara u Kinu, bilo je sumnji da

¹¹⁸ Usp. Z. Nezir, n. d., str. 33-34, 36-40. i drugdje.

¹¹⁹ *Schematismus almae provinciae missionariae Albaniae*, str. 15-18. O tome i u *Gjurmime albano-logjike*, Filozofski fakultet u Prištini, 1965, 2, str. 309-317. (Jashar Rexhepagiq, *Kulturno-prosvjetni rad nekih bosanskih i šiptarskih franjevaca u Trosanu i djelatnost braće Asiku*).

¹²⁰ Usp. A. S. Kovaĉić, n. d., str. 83.

¹²¹ Julijan Jelenić, *Bibliografija franjevaca Bosne Srebreniĉke*, 1. svezak, Zagreb, 1925, str. 52.

¹²² A. S. Kovaĉić, n. d., str. 82-84.

¹²³ Usp. Stanko Petrov, *Hrvatska enciklopedija*, 3, Zagreb, 1942, str. 200.

¹²⁴ Usp. J. Rexhepagiq, n. d., str. 310.

¹²⁵ Aleksandër Stipĉević, *Albanologjia në Kroaci – pasqyrë historike*, str. 158.

¹²⁶ Isto. Također A. S. Kovaĉić, n. d., str. 83.

¹²⁷ Usp. A. S. Kovaĉić, n. d., str. 82-83.

bi i Kinu mogao uzburiti te je vraćen iz Rima u Bosnu.¹²⁸ Nedvojbeno je da se nije slagao ni s jednim provincijalom Bosne Srebrene, ali brzo se sprijateljio s domoljubnim Albancima, što sigurno nije odgovaralo austro-ugarskim vlastima.

Božićevo zanimanje za albanski narod, njegovu prošlost, narodne pjesme i običaje očitovale se u njegovim mnogobrojnim tekstovima.¹²⁹ Činio je to sustavno i poticajno, a gotovo u svakome tekstu navodio je podatke prema kojima su se mogli stvoriti zaključci o teškim nevoljama pod turskom vlašću koje bi se mogle popraviti kad bi Albanci imali usustavljeno školstvo.¹³⁰ Svojim tekstovima nije samo hrvatsku javnost upoznao s albanskim jezikom i pismom, nego je dao i značajan prinos albanologiji. Cijeli život je zapravo tvrdio da bez pismenosti i škole nema budućnosti ni za jedan narod, pa zato je i svoju ulogu u Albaniji poistovjetio sa širenjem kulture i prosvjete među narodom, prinosom jačanju albanskoga nacionalnog identiteta, što je nemoguće bez dobrih škola.

VII.

Istraživače albanske povijesti iznimno privlači Mihačevićevo pismo fra Marcelinu da Civezzi, superioru franjevačke misije u Albaniji (1893.),¹³¹ u kojem tvrdi da je Albanija vrlo sretna što je dobila sedmoricu novih franjevaca, istodobno vjerski i domoljubno dobro odgojenih,¹³² koji znaju „savršeno”: albanski, latinski, talijanski i hrvatski, a Gjergj Fishta govori francuski i njemački, te poznaje umjetnost, glazbu itd.¹³³ Jasno je iz toga pisma da je Mihačević bio sretan i ponosan što je u Bosnu prije sedam godina poslao na filozofski i bogoslovni studij albanske franjevačke novake te siguran da će odlično naobraženi mladi franjevci Albanci utjecati na sudbinu svoje ispaćene domovine.¹³⁴

Premda su se u to doba i sami bosanski franjevci nalazili u velikim nevoljama, posebice pod pritiscima sekularizacije koju je poticao i finan-

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Objavljivao je članke s albanskim temama u listovima i časopisima: Narodnom listu u Zadru (1890, br. 29; 1890, br. 48; 1890, br. 49), Novom prijatelju Bosne (1896, 4), Glasu Hercegovca (*Arbanija*, 1891, br. 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 21) i dr.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ *Le Missioni francescane*, 1893, str. 540., u: Pal Duka Gjini, *Jeta dhe veprat e Gjergj Fishtës*, S. Maria degli Angeli pri Assisi, Roma, 1992, str. 20.

¹³² P. Duka-Gjini, n. d., str. 30.

¹³³ Isto.

¹³⁴ Usp. *Le Missioni francescane*, str. 540.

cirao nadbiskup Stadler. Nastojao je u skladu s austrougarskom politikom oslabiti Franjevačku provinciju Bosnu Srebrenu, ali bosanski franjevci i u tim okolnostima iznašli su dostatno snage i obilje bratske požrtvornosti za pomoć i albanskoj subraći.¹³⁵ Požrtvovno su im i u vlastitoj neimaštini osiguravali školovanje, a zemaljska vlada počesto je zaboravljala svoja obećanja o plaćanju troškova njihova školovanja.¹³⁶ Provincijal Bosne Srebrene fra Andrija Buzuk izdvajao je između albanskih studenata posebice Gjergja Fishtu te ga je hvalio kao iznimno darovita bogoslova.¹³⁷ Većina albanskih studenata bila je vrlo uspješna na studiju, odlično motivirana za učenje.¹³⁸ Uz Fishtu se izvrsnim ocjenama na ispitima isticao i Lorenc (Lovro) Mitroviq.¹³⁹ Samo su dvojica albanskih studenata imala teškoća u studiranju.¹⁴⁰ Njihov je meštar u Gorici kraj Livna, učilištu Bosne Srebrene, bio fra Augustin Čengić, vrlo naobražen i strog profesor, koji nije uvijek imao razumijevanje za mlade franjevce niti pronalazio najprikladnije postupke u razgovoru s njima, što je donosilo tijekom školske godine 1890./1891. nesporazume pa i sukobe.¹⁴¹ Studenti su tražili njegovu smjenu, a u tome su najuporniji bili upravo albanski studenti koji su „ustrajali u svom otporu“¹⁴² pa se „20. rujna 1891. godine na talijanskom jeziku (...) obraćaju nekom neimenovanom franjevcu – vjerojatno u Rimu – koji ima neke ovlasti, tražeći da se Čengić smijeni sa službe meštra bogoslova, inače će oni svi napustiti redovnički stalež.“¹⁴³ Zahtijevali su slobodu i potporu za osnivanje kulturnoga društva u Albaniji, kao što je Matrica hrvatska, te književnog lista da bi mogli promicati albanske kulturne djelatnosti i albanski jezik. Osim Gjergja Fishte taj su zahtjev potpisali Lorenc (Lovro) Mitroviq¹⁴⁴ te Bonaventura Gječaj, Severin Lushaj, Pashk Bardhi, Ejëll Paliq i Zef Mosi.¹⁴⁵ Godine 1892. osnovali su književno društvo u Gorici kraj Livna.¹⁴⁶

Albanski su franjevci nakon povratka iz Bosne zauzeli brzo važne položaje u albanskoj kulturi, prosvjeti, buđenju nacionalne svijesti itd. Gjerg

¹³⁵ Usp. M. Karamatić, n. d., str. 143-152.

¹³⁶ Isto, str. 164-170; M. Vrgoč, n. d., str. 43-86.

¹³⁷ Arhiv Franjevačkog reda u Samostanu Marije Mediatrice u Rimu.

¹³⁸ Usp. M. Vrgoč, n. d., str. 53-54.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ Isto, str. 58.

¹⁴² Isto, str. 59.

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ Ubila ga je crnogorska vojska 1943.

¹⁴⁵ Ejëll Paliq i Zef Mosi su žrtve albanskih komunista.

¹⁴⁶ Usp. L. Markaj, n. d., str. 204.

Fishta je izabran za nastavnika u franjevačkoj srednjoj školi u Troshanu te za kapelana u Lezhu.¹⁴⁷ Dok je bio župnik u Gomsiću, sprijateljio se s biskupom Docijem, pa je 1899. s njime, don Ndocom Nikajom i najboljim prijateljem fra Paskom Bardhijem osnovao književno društvo „Bashkimi” (Jedinstvo).¹⁴⁸ Od 1902. do 1906. bio je ravnatelj škole u Skadru. Preuzimajući ravnateljstvo, odmah je talijanski kao nastavni jezik zamijenio albanskim.¹⁴⁹

VIII.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Albaniji se značajno povećao broj osnovnih škola, ali nisu imale albanski za nastavni jezik.¹⁵⁰ Prosvjetitelji su se svakodnevno dokazivali sastavljanjem funkcionalnih školskih udžbenika, organiziranjem financiranja školstva sredstvima albanskih klubova i društava, posebno onih koji su osnovani diljem dalekoga svijeta. Iseljeni Albanci imali su sve više osjećaja za svoju domovinu te poklanjali i više brige i novca za albansko prosvjećivanje i opće kulturno uzdizanje, a u Budimpešti je otvorena učiteljska škola (1892.).¹⁵¹

Nasilje nad albanskom školom nastavljeno je sve do 1908. Svi su napori za širenjem škola s albanskim kao nastavnim jezikom bili proglašavani protuzakonitim neprijateljskim djelovanjem.¹⁵² Povelik se broj albanskih domoljuba, koji su željeli promicati prosvjetu među Albancima, našao na udaru strogih turskih zakona.¹⁵³ U tome je razdoblju bila izrazito djelatna skupina istaknutih albanskih domoljuba koji su čvrsto vjerovali da će odgoj i obrazovanje promijeniti albansku povijest i zauvijek srušiti omrznutu tuđu vlast. Fishta, Gurakuqi, Shiroka, Mjeda, Asdreni, Noli, Ko-

¹⁴⁷ Usp. P. Duka Gjini, n. d., str. 32.

¹⁴⁸ Usp. L. Markaj, n. d., str. 204.

¹⁴⁹ Bio je izrazito produktivan pisac, ali 1906. optužen je kao austrougarski špijun te je pobjegao iz Skadra. Kad su optužbe razotkrivene kao laži i objede, vratio se u Skadar poprilično razočaran, ali nastavio je sustavno raditi za dobro svoga albanskog naroda. Usp. L. Markaj, n. d., str. 205.

¹⁵⁰ J. Rexhepagiq, n. d., str. 82.

¹⁵¹ Istraživačima povijesti albanskoga školstva jamačno će biti izazovna činjenica da je ta škola utemeljena u Budimpešti. Mađarski nacionalistički političari u to doba pokazivali su veliko zanimanje za cijeli Balkan. Nisu prikrivali ni svoje kolonijalne namjere.

¹⁵² Austrougarski konzul u Skadru je zabilježio da je bilo strogo kažnjivo vlasništvo bilo koje albanske knjige ili uporaba albanskog jezika u dopisivanju. Posebice su bile zabranjene albanske novine koje su se tiskale u inozemstvu, ali Albanci su svakodnevno pokazivali hrabrost i poštivost „posuđujući ih iz ruke u ruku”. Usp. H. Myzyri, n. d., str. 131.

¹⁵³ Hysni Myzyri, *Shoqëria e të Shtypurit Shkronja Shqip*, Tiranë, 1979, na više mjesta.

nica i drugi trude se u nastavljanju rada svojih prethodnika: Naima Frashërija, Samija Frashërija, Pashka Vase, Janija Vrete, Petra Ninija Luarsija i ostalih domoljuba.

Hrvati se mogu ponositi što su neke među tim mladim domoljubima odgajali i obrazovali bosanski franjevci. Gjergj Fishta, učenik bosanskih franjevaca, vrlo se bojao denacionalizacijske uloge škola u Albaniji na stranim jezicima: turskome, grčkom, srpskom, talijanskom, njemačkom itd.¹⁵⁴ Dobro je znao da cilj tih škola nije pružanje Albancima kulture i naobrazbe prema europskim standardima, nego ostvarenje sebičnih planova o djelidbi albanskih područja i razaranju albanskoga narodnog zajedništva. Tijekom cijeloga svog života bio je veliki učitelj svoga naroda, pa je i nazivao učiteljski posao „svetim zanimanjem”, što je slušao i od svojih učitelja, bosanskih franjevaca.¹⁵⁵ Uz legendarnu izreku „Za vjeru i domovinu” kao „odgojitelj naše mladeži”¹⁵⁶ u svojim je rukopisima ostavio i zanosnu poruku koja se nezaustavljivo pronosila tijekom cijeloga 20. stoljeća:

„Sve za albanski jezik i školu”.¹⁵⁷

Upravo ta poruka jezgrovito ističe njegove rodoljubne i domoljubne temeljnice odgoja i izobrazbe albanske mladeži.¹⁵⁸ Sve njegove opomene i prisege, izražene snažnom umjetničkom riječju,¹⁵⁹ usmjerene su na ravnodušnost nekih Albanaca prema školovanju, ali i izravan su napad na asimilirajuće strane školske programe. Primjerice, u *Poemi učenja* te

¹⁵⁴ Fra Gjergj Fishta (1870-1940) iznimna i svestrana je albanska povijesna ličnost: pjesnik, publicist, mislilac, političar itd. Njegovo velebno književno djelo *Lahuta e Malcís (Malesijske gusle)* učili su Albanci napamet tijekom 20. stoljeća te je nadahnjivalo, oživljavalo i jačalo njihove domoljubne osjećaje. „Pod svećeničkim habitom” izbila je iznimna rodoljubna volja. Bio je dobar poznavatelj hrvatskoga jezika, pa se zato u njegovim književnim djelima dobro zamjećuje utjecaj hrvatske književnosti, ponajviše Ivana Mažuranića. Usp. L. Markaj, n. d., str. 203-204.

¹⁵⁵ Usp. *Posmrtni govor* Aleksandra Xhuvanija na pogrebu Gjergja Fishte.

¹⁵⁶ Isto.

¹⁵⁷ Istu misao izrekao je i u stihovima:

Nije dovoljno podići Albaniju na noge,
nego treba odgojiti Albance, da budu
sposobni čuvati Albaniju.

(Për cka se mjaft nuk asht me mekambe Shqipnине,
Porse duen rrite edhe shqiptarët, që t'bahen
Të zot me e mbajte Shqipninë.)

¹⁵⁸ Fishtine rodoljubne i domoljubne misli su Albancima stalno nadahnucе, pokretačice su borbe za albanski jezik, slobodu i državnu neovisnost.

¹⁵⁹ Dok je studirao u Bosni, Fishta je s posebnom radošću čitao književna djela Ivana Mažuranića, fra Grge Martića, fra Andrije Kačića Miošića te pjesme svoga prijatelja Silvija Strahimira Kranjčevića. Njemu je i posvetio prekrasnu pjesmu na talijanskome jeziku: *Al valente Poeta S. S. Kranjčević*. Usp. L. Markaj, n. d., str. 203-204.

člancima *Jezik učenja*, *Albanski jezik* i *Civilizirana Albanka* opisao je humoristično albansku školu, odgoj, obrazovanje, kulturu, položaj albanske žene i potrebu njezina školovanja te suvremenu koncepciju razvoja albanske škole koju naziva „hramom znanja”.¹⁶⁰ Njegove pedagoške i metodičke koncepcije poticale su moderno stjecanje znanja, sustavan razvoj istraživačkih i stvaralačkih sposobnosti učenika, uključivanje u rad za dobro albanskoga naroda, što je bilo potpuno u skladu s tadašnjim najmodernijim svjetskim nastojanjima. Tijekom cijeloga života, kako se može zaključiti prema njegovim djelima, nastojao je što bolje upoznati moderne pedagoške i metodičke zamisli u najkulturnijim europskim zemljama te ih svrhovito prenijeti u albansku prosvjetu.¹⁶¹

Nitko prije Fishte nije uočio iznimno veliku ulogu albanske književnosti u odgoju albanske mladeži niti je toliko uspješno zagovarao njezino uključivanje u škole da bi poticala albansko rodoljublje i domoljublje,¹⁶² ali i utjecala na sveukupni intelektualni, moralni, estetski i radni odgoj i izobrazbu mladih ljudi:

...nek' se suše usta onome,
tko svoj božanstveni jezik ponižava,
tko u svome domu zbori na stranome,
a svoj dični jezik srozava.

(...edhe atij iu thaftë goja,
qe e përbuzë këtë gjuhë hyjnore,
qe n'gjuhë t'huej, kur s'asht nevoja,
flet e t'veten len mbas dore.)

Albanski jezik i književnost imali su iznimnu važnost u albanskome kulturnom pokretu.¹⁶³ Albanci su ušli u 20. stoljeće bez zajedničkoga slo-

¹⁶⁰ Usp. Lasgush Poradeci, *Gjergj Fishta lirik*, Jeta e re, 1990, 11-12, str. 1548.

¹⁶¹ O Fishtinu domoljubnom i prosvjetiteljskom radu sigurno je pisao i bosanski franjevac fra Jeronim Vladić u izvješćima koje je poslao u Rim (1904.) kao vizitator franjevacu u Albaniji početkom 20. stoljeća. Može bitno se u tim izvješćima nalaze i činjenice o njegovu utjecaju na albansko školstvo. Nema dvojbe da je u njegovim izvješćima mnoštvo dragocjenih činjenica i o tadašnjem albanskom školstvu jer je bio iznimno naobražen i odličan pisac. Usp. A. S. Kovačić, n. d., str. 322-323.

¹⁶² I. Esih, n. d., str. 261-263.

¹⁶³ Usp. Astrit Bishqemi, *Historia e letërsisë shqiptare për fëmijë*, Elbasan, 2004, str. 18; Z. Neziri, n. d., str. 81-145, na više mjesta.

vopisa (grafije),¹⁶⁴ što je donosilo mnoštvo teškoća u književnome stvaranju, svagdašnjoj pismenoj komunikaciji, školstvu te remetilo albansko jedinstvo i narušavalo prosvjetiteljske planove o podizanju albanske pismenosti i kulture na visoke razine:

Ne može biti Albanije bez Albanaca!
 Ne može biti Albanaca bez albanskog jezika!
 Ne može biti albanskog jezika bez škola
 u kojima se uči albanski!

(Sami Frashëri)

IX.

Fra Lovro Mihačević ponovno je došao u Albaniju 1906. kad su ga albanski franjevci izabrali za provincijala.¹⁶⁵ Često je putovao po Albaniji pa je nastala izvrsna knjiga *Po Albaniji. Dojmovi s puta*. Objavljena je 1911. kada se o albanskome narodu i njegovoj borbi za neovisnost govorilo diljem Europe i svijeta:

„Nijesam žalio truda ni troška, da što bolje vidim i proučim ovu junačku zemlju. A sad, gdje se junački narod Albanije na vidiku Europe bori za svoju slobodu, pade mi na pamet, da ove moje bilješke izdam na svijetlo, da i hrvatski narod nešto sazna o Albaniji i da se bar donekle odužim hrabrim Albancima na dirljivu susretanju, na čuvstvima ljubavi i štovanja, kojima su me obasipali kroz četrnaest godina moğa boravka medju njima.”¹⁶⁶

Drugu knjigu pod naslovom *Crtice iz albanske povijesti* objavio je 1912.¹⁶⁷ Na hrvatskome jeziku to je prva knjiga o albanskoj povijesti,¹⁶⁸ a obuhvaćala je razdoblje od prvih spomena Ilira do 1912. Istaknuo je da „prijatelji albanskog naroda žele mu sreću”¹⁶⁹ te da „Albanija postane slobodna i neovisna”,¹⁷⁰ što se i dogodilo upravo u toj godini. Njegova knjiga nije samo vrlo vrijedan i koristan prilog upoznavanju hrvatske jav-

¹⁶⁴ Na osnovi dosadašnjih znanstvenih istraživanja može se sa sigurnošću istaknuti da je bilo oko sedamdeset pet različitih albanskih slovopisa (grafija, abeceda) i njegovih varijanti. Usp. Tomor Osmani, *Udha e shkronjave shqipe*, Skadar, 1999, str. 565-567.

¹⁶⁵ Tada je i obnovljena Albanska franjevačka provincija. Usp. A. Ivešić, n. d., str. 164-165.

¹⁶⁶ L. Mihačević, n. d., str. 3-4.

¹⁶⁷ Lovro Mihačević, *Crtice iz albanske povijesti*, Sarajevo, 1912.

¹⁶⁸ A. Stipčević, *Gjurmime Albanologjike*, str. 159.

¹⁶⁹ L. Mihačević, n. d., str. 131.

¹⁷⁰ Isto.

nosti s poviješću albanskog naroda, nego je to nezaobilazan prinos historiografiji.¹⁷¹

Fra Kruno Misilo, bosanski franjevac, napisao je o subratu Lovri Mihačeviću:

„... riječima i djelom svjedočio je o velikoj ljubavi prema Bogu, prema hrvatskom i albanskom narodu, prema jednoj i drugoj redovničkoj zajednici.“¹⁷²

Konačno se fra Lovro Mihačević vratio 1910. u Bosnu, a 1912. postao je provincijal Bosne Srebrene.¹⁷³ Ukupno je u albanskim krajevima proveo četrnaest godina.¹⁷⁴ Neizmjereno se zalagao i borio za dobro albanskoga naroda, a uspješno školovanje albanskih franjevaca u Bosni ističe se kao njegova iznimna povijesna zasluga.¹⁷⁵

X.

Veliki napori u stvaranju zajedničkoga slovopisa (grafije) dio su albanskoga narodnog (nacionalnog) pokreta.¹⁷⁶ Premda su se najkonkretnija nastojanja očitovala u prvome razdoblju, nije bilo prihvatljive odluke za sva albanska područja. Pokušalo se to konačno riješiti 1908. na Bitolskome skupu (Manastirskome kongresu).¹⁷⁷ Bosanski franjevci mogli su Albancima pomoći i u traženju najsvrhovitijega slovopisa jer su u 19. stoljeću stekli bogata iskustva¹⁷⁸ u višedesetljetnim raspravama koje su i rezultirale važnim odlukama za hrvatsku povijest.¹⁷⁹

Tijekom Bitolskoga skupa uglavnom je predlagano da slovopis bude utemeljen na latinskoj abecedi koja je bila široko rasprostranjena u al-

¹⁷¹ Rastislav Drljić, *Ocjena rada pokoj. mnp. o. fra Lovre Mihačevića*, Dobri Pastir, Sarajevo, 1965, str. 407.

¹⁷² Kruno Misilo, *Pedesetogodišnjica smrti fra Lovre Mihačevića*, Bosna Srebrena, 1970, 8-9, str. 267.

¹⁷³ K. Misilo, n. d., str. 264-267.

¹⁷⁴ L. Mihačević, *Po Albaniji*, str. 4.

¹⁷⁵ Mihačević bi bio povijesna ličnost da je samo, primjerice, omogućio školovanje dvojici velikih Albanaca: Gjergju Fishti (1870-1940), jednom od najvećih albanskih pisaca i najvećih prosvjetitelja albanskoga naroda, i Shtjefenu Gjecoviju (1873-1929), iznimno uspješnom misionaru, izvrsnom poznavatelju albanske kulture, književnosti, etnografije i arheologije te legendarnom organizatoru albanskih ustanaka protiv Osmanskog Carstva.

¹⁷⁶ T. Osmani, n. d., str. 5.

¹⁷⁷ Bitola je na albanskom: Manastir.

¹⁷⁸ Usp. Vlado Pandžić, *Pouke i muke po hrvatskome jeziku u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 2006, str. 115-128. i 147-158.

¹⁷⁹ Isto.

banskim pismima.¹⁸⁰ Izabrano je povjerenstvo u sastavu: Gjergj Fishta, Mithat Frashëri, Ndre Mjeda, Luigj Gurakuqi, Bajo Topulli, Sotir Peci, Gjergj Qiriaz, Shahin Kolonja, Gligor Cilka, Dhimitraq Buda i Nyzhet Vrioni.¹⁸¹ Učenik bosanskih franjevac Gjergj Fishta bio je predsjednik toga povjerenstva. Predložena su dva slovopisa: „istanbulska abeceda” i slovopis s latinskim osnovama.

Odluka o uporabi dvaju slovopisa bila je uglavnom politička jer se sve događalo u nepovoljnim političkim okolnostima.¹⁸² Bitolski skup (Manastirski kongres) ostao je najvažniji povijesni događaj za albanski jezik, kulturu i uređenje narodnoga zajedništva. Nakon toga povijesnog skupa u svim albanskim naseljima otvorene su albanske škole, organizirani tečajevi za učenje osnovnoga čitanja i pisanja, širile su se novine i knjige, a individualni i skupni nastavni rad bio je najčešći oblik širenja albanske pismenosti.¹⁸³

XI.

Godine 1909. održan je Elbasanski skup (Elbasanski kongres) koji se ponajviše bavio otvaranjem učiteljske škole, osnivanjem centra za organiziranje albanskoga školstva i njegova financiranja te suradnjom albanskih klubova. Odobreno je osnivanje učiteljske škole u Elbasanu.¹⁸⁴ Prihvaćen je pravilnik koji je određivao tridesetak obvezatnih nastavnih predmeta s albanskim kao nastavnim jezikom i nastavnim predmetom koji su činila nastavna područja: gramatika, književnost, retorika i poetika.¹⁸⁵ Da bi se ostvarile odluke Elbasanskoga skupa, osnovano je albansko društvo „Përparimi”, prva narodna ustanova koja je organizirala obrazovanje na albanskome jeziku.¹⁸⁶ U nedostatku domaćih učitelja (s diplomom) poticani su na suradnju mnogi Albanci koji su znali čitati i pisati, te domoljubi koji su završili školu u inozemstvu. Nastava se održava-

¹⁸⁰ Usp. Mazllo Kumnova, *Albanska teorija i praksa književnog odgoja i izobrazbe u 20. stoljeću (doktorski rad)*, Zagreb, 2007, str. 69.

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Ruske, francuske i srpske službe plasirale su odluku o dvama slovopisima kao dokaz nemogućnosti stvaranja albanskoga jedinstva. Prevarili su se. Vrijeme je pokazalo da je to bio mudar albanski politički postupak. Nije prošlo dugo vremena do prestanka uporabe „istanbulske abecede”.

¹⁸³ Usp. M. Kumnova, n. d., str. 72.

¹⁸⁴ AQSH, Fond br. 102, dos. 204. dok. 2.

¹⁸⁵ HHStA, PA, A, *Dodatak II. izvješću austrougarskoga konzula u Bitoli, br. 3, 72, 20. lipnja 1909.*

¹⁸⁶ AQSH, Fond br. 102, dos. 67, dok. 1; *Korça, Korça, 1909, 23, str. 3.*

la u vjerskim zgradama: džamijama, crkvama i tekijama, te tradicionalnim albanskim sobama (odama).¹⁸⁷

Otvorene su u to doba albanske škole i u inozemstvu: Turskoj, Grčkoj, Hrvatskoj,¹⁸⁸ Bugarskoj, Rumunjskoj i SAD-u, gdje su se nalazili mnogi albanski iseljenici.

Otvaranje učiteljske škole u Elbasanu iznimno je važan događaj u povijesti albanskoga školstva. Nije samo riječ o prvoj srednjoj školi, nego o presudnoj ulozi te škole u podizanju narodne naobrazbe i domoljubnog odgoja. Za nastavnike su birani istaknuti stručnjaci za albanski jezik, književnost i različite znanstvene discipline, a dobro je procjenjivano koliko su radili za svoju domovinu.¹⁸⁹ Plan i program učiteljske škole sastavili su nastavnici te škole prema modelima državnih učiteljskih škola u Francuskoj i Italiji.¹⁹⁰ Albanskom jeziku je kao glavnom predmetu pripadala četvrtina satnice, a činila su ga četiri nastavna područja: pisanje, čitanje, gramatika i krasopis.¹⁹¹ Učiteljska škola u Elbasanu pretvorena je u rasadnik obrazovanja i kulture, pa je vrlo značajno utjecala na stvaranje nacionalnog jedinstva. Austrijski konzul iz Bitole je izvješćivao o albanskoj spremnosti na žrtvovanje i divio se njihovoj žeđi za kulturom, a dotičnu je školu nazvao albanskim ponosom i velikom nacionalnom tvrđavom.¹⁹²

¹⁸⁷ Prema riječima poznatoga albanskog slikara Abdurrahima Buze, u razgovoru vođenom 15. prosinca 1980. u Tirani, nakon vjeronauka u Grčarskoj džamiji u Đakovici 1910. nastavljali su čitati djela Samija i Naima Frashërija i Pashka Vase: „Posebno se sjećam pjesme, ovoga posljednjeg, *Albanijo*, koju smo svi naučili napamet.”

¹⁸⁸ Arbanaški kao neobvezatni jezik mogao se učiti u Hrvatskoj učiteljskoj školi (1866-1921) u Arbanasima kraj Zadra. Usp. Kruno Krstić, *Rječnik govora zadarskih Arbanasa*, Zadar, Mjesna zajednica Arbanasi, 1987, str. 12.

Hrvatsku učiteljsku školu u Arbanasima završio je i povelik broj Arbanasa, istaknutih kulturnih djelatnika: Krsto Vukici, Mate Krstić, Ante Vukić, Ante Petan, Niko Stipčević, Ivan Bulić, Krsto Krstić, Mate Marsan, Josip Petan, Josip Vladović Relja, Marko Marusević, Bozho Despali, Krle Curku, Josip Djerdja, Sime Despali i drugi. Usp. A. Stipčević – Z. Nezir, n. d., str. 35-36.

Arbanaški jezik kao školski nastavni predmet bio je uveden u arbanašku osnovnu školu (1906.), zatim u Hrvatsku učiteljsku školu (1907.) te zadarsku gimnaziju zahvaljujući Pashku Bardhiju, Shtjefenu Gjeçoviju te Antonu Paluci, Josipu Gjergji, Gjergju Kolegeciju, Krsti Peroviću, Josipu Reli i ostalim uglednicima. Usp. A. Stipčević – Z. Nezir, n. d., str. 35-36.

Ugledni hrvatski filolog Josip Florchütz predavao je albanski jezik na Sveučilištu u Zagrebu (1910-1916). Usp. A. Stipčević, *Albanologija në Kroaci*, str. 160.

¹⁸⁹ Luigi Gurakuqi, ravnatelj, diplomirao u Italiji prirodne znanosti, studirao još medicinu i filozofiju, autor je nekoliko školskih udžbenika. Aleksandër Xhuvani, profesor albanskoga jezika i neofiloloških nastavnih predmeta, autor je mnogih školskih udžbenika i znanstvenih radova. Sotir Peci je bio profesor matematike i fizike, autor nekoliko školskih udžbenika.

¹⁹⁰ AQSH, *Fond br. 32, dos. 60/1, dok. 1.*, Pismo A. Xhuvanija, 26. prosinca 1909.

¹⁹¹ Isto.

¹⁹² HHStA, PA, A, *Izviješće austrougarskoga konzula u Bitoli*, br. 37, 1. lipnja 1910.

Posljednje četiri godine albanskoga narodnog preporoda (1908-1912) protekle su u dobro organiziranome razvoju albanske kulture, odgoja i obrazovanja,¹⁹³ književnosti i drugih umjetnosti, publicistike i drugih djelatnosti koje su pridonosile ojačanju nacionalnog identiteta. Oružana borba protiv turske vlasti donijela je neovisnu državu Albaniju, ali to je bila samo polovična pobjeda jer su, suprotno volji svih Albanaca, polovicu albanskoga teritorija okupirale susjedne države (Srbija, Crna Gora i Grčka), potaknute nepravednim odlukama Konferencije veleposlanika u Londonu.¹⁹⁴

XII.

Zaključno možemo istaknuti da je povijest albanskoga školstva vrlo zanimljiv dio složene i burne povijesti albanskog naroda koji je neprekidno branio svoju zemlju, jezik, kulturu, običaje i sjećanje na svoju prošlost, što su najvažnija obilježja albanske opstojnosti i samobitnosti. Albanska školstvo je glavni čimbenik oblikovanja nacionalnog identiteta Albanaca. Povijest svjedoči da nije bilo izolirano, nego otvoreno europskim utjecajima.

Vrlo su značajni hrvatski prinosi razvoju albanskoga školstva u teškim povijesnim razdobljima do neovisnosti Albanije (1912.). Neosporni su dokazi da najviše zasluga među Hrvatima, koji su doprinosili razvoju albanskoga školstva, imaju bosanski franjevci. Premda smo znali i prije završetka ovoga teksta da smo daleko i od približna opisa, procjene i ocjene njihovih dragocjenih prinosa, na kraju ponovno ističemo neistraženost najbogatijega povijesnog izvora, pa želimo da ovaj rad bude i motivacija za mlađe istraživače.

¹⁹³ Sami Frashëri, jedan od ideologa albanskoga narodnog preporoda, u svome političkom programu za albansku državu uz osnovne škole predvidio je otvaranje škola drugoga i trećeg stupnja, različitih profesionalnih smjerova, albanskoga sveučilišta i akademije. Usp. H. Myzyri, n. d., str. 406.

¹⁹⁴ Usp. Haki Bajrami, *Si e okupoi Serbia Kosovën, më 1912*, Prishtinë, 2003; Noel Malcolm, *A short history*, London, 1998; Ismail Kadare, *Identiteti evropian i shqiptarëve*, Tiranë, 2006; Rexhep Qosja, *Cështja shqiptare, historia dhe politika*, Prishtinë, 1996.

LITERATURA I DRUGI IZVORI:

- Abdihoxha, Ali: *Probleme të zhvillimit të letërisë sonë, Tiranë, 1970.*
- Alilović, Ivan: *Bibliografija hrvatskih pisaca Bosne i Hercegovine do god. 1918, Zagreb, 1986.*
- AQSH Sofije, *Fond MPJ, Izvješće austrougarskoga konzula iz Bitole, 4. (17.) ožujka 1910, br. 183.*
- AQSH, *Fond br. 102, dos. 67, dok. 1, „Korça”, Korça, 1909, br. 23, str. 3.*
- AQSH, *Fond br. 32, dos. 60/1, dok. 1. Pismo A. Xhuvanija, 26. prosinca 1909.*
- AQSH: *F 890, godina 1973, dosje 230.*
- Bashkuri, Lisen: *Shqiptarët në rjedhat e diplomacisë, Tiranë, 2003.*
- Barić, Henrik: *Povijest arbanaškog jezika, Sarajevo, 1959.*
- Barić, Henrik: *Rječnik srpskog ili hrvatskog i arbanaškog jezika, Zagreb, 1950.*
- Barun, Anđelko: *Franjevci u livanjskom kraju, Bosna franciscana, Sarajevo, 2004, 21, str. 124-145.*
- Batinić, Mijo: *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih 6 vijekova njihovog boravka, I, Zagreb, 1881.*
- Batinić, Mijo: *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih 6 vijekova njihovog boravka, II, Zagreb, 1883.*
- Batinić, Mijo: *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih 6 vijekova njihovog boravka, III, Zagreb, 1894.*
- Biagini, Antonello: *Historia e Shqipërisë nga zanafilla deri në ditët tona, Tiranë, 2000.*
- Bishqemi, Astrit: *Historia e letërsisë shqiptare për fëmijë, Elbasan, 2004.*
- Bogičević, Vojislav: *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918, Sarajevo, 1965.*
- Brozović, Dalibor: *Uloga bosanskohercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture – od Divkovića do fra Grge Martića, Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti, Sarajevo, 1973, 2, str. 35-54.*
- Cuvaj, Antun: *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas. Svezak X. Drugo ispravljeno i popunjeno izdanje od 31. listopada 1888, Zagreb, 1913.*
- Čapkun, Petrus: *De organisatione curae pastoralis Franciscanorum apud Croatorum gentem, Sibenici, 1940.*

- Dodić, Lazar: *Gjergj Fishta – život i rad (1871-1940)*, Marulić, Zagreb, 1975, 4, str. 275-285.
- Drljić, Rastislav, *Fra Lovro Mihačević /bio-bibliografija/*, Dobri Pastir, Sarajevo, 1955, str. 159-163.
- Drljić, Rastislav: *Ocjena rada pokoj. fra Lovre Mihačevića*, Dobri Pastir, Sarajevo, 1966, 1-4, str. 407.
- Draganović, Krunoslav: *Jedan sudbonosni vijek u povijesti Hrvata katolika Bosne*, Sarajevo, 1940.
- Draganović, Krunoslav – Butorac, Josip: *Povijest Crkve u Hrvatskoj*, Zagreb, 1944.
- Džaja, Srećko M.: *Katolici Bosne i zapadne Hercegovine na prijelazu iz 18. u 19. st.*, Zagreb, 1971.
- Džaja, Srećko M.: *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1992.
- Đaković, Luka: *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985.
- Esih, Ivan: *O. Gjergj Fishta*, Dobri Pastir, Sarajevo, 1962, str. 262.
- Feraj, Hysmedin: *Skicë e mendimit politik shqiptar*, Koha, Tiranë, 1998.
- Fishta, Gjergj: *Anzat e Parnasit*, Akademia e shkencave dhe e arteve e Kosovës, Prishtinë, 1990.
- *Fjalori i Gjuhës shqipe*, Rilindija, Prishtinë, 1981.
- Frabboni, Franco – Pinto Minerva, Franca: *Manual i pedagogjisë së përgjithshme*, Tiranë, 2003.
- *Fra Grgo Martić i njegovo doba*, Zagreb, 1996.
- Franković, Dragutin: *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb, 1958.
- *Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882-1982*, Visoko, 1983.
- Frashëri, Sami: *Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të jetë*, Budapest, 1899.
- Gavran, Ignacije: *Fra Grgo Martić i franjevačka gimnazija*, Dobri Pastir, Sarajevo, 1972, 1-4, str. 53-259.
- Gavran, Ignacije: *Suputnici bosanske povijesti*, Sarajevo, 1990.
- Gjini, Pal Duka: *Jeta dhe veprat e Gjergj Fishtes*, Provinça françeskane shqiptare, Assisi, 1992.
- Glavaš, Radoslav: *Politika bosanskih i hercegovačkih franjevaca u prošlosti i sadašnjosti, I*, Mostar, 1904.
- *HHStA, PA, A, Dodatak 2. izvješća austrougarskoga konzula iz Bitole, 20. siječnja 1909, br. 72.*

- HHStA, PA, A, *Izvešće austrougarskoga konzula iz Bitole, 1. lipnja 1910, br. 37.*
- HHStA, PA, A, *Izvešće austrougarskoga konzula iz Bitole, 27. kolovoza 1910, br. 60.*
- HHStA, PA, A, *Izvešće austrougarskoga konzula iz Prizrena, 29. rujna 1909, br. 97.*
- HHStA, PA, A, *Izvešće austrougarskoga konzula iz Skopja, 6. veljače 1910, br. 8.*
- HHStA, PA, A, *Naredba iz Beča austrougarskim konzulatima u Albaniji i veleposlaniku u Carigradu, 20. travnja 1910, br. 973.*
- Horvat, Branko: *Kosovsko pitanje*, Zagreb, 1988.
- Hyseni, Halim i dr.: *Shifra dhe fakte për arsimin e Kosovës, KEC, Prishtinë, 2000.*
- Jacques, Edwin: *Shqiptarët, historia e popullit shqiptar nga lashtësia deri në ditët e sotme*, Tiranë, 1995.
- Ivešić, Antun: *Fratar na službenom putovanju (Uz devedesetu godišnjicu objavljivanja putopisa Po Albaniji fra Lovre Mihačevića /1911./)*, Bilten Franjevačke teologije – Sarajevo, 2000/2001, 2, str. 163-167.
- Jelenić, Julijan: *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebreničke*, Zagreb, 1925.
- Jelenić, Julijan: *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca*, Sarajevo, 1913.
- Jelenić, Julijan: *Kultura i bosanski franjevci, I. svezak*, Sarajevo, 1912.
- Jelenić, Julijan: *Kultura i bosanski franjevci, II. svezak (1780-1878)*, Sarajevo, 1915.
- Jelenić, Julijan: *Latinske škole Bosne Srebreničke: malo svijetla u probleme njihovog postanka, opstanka i metoda do polovine XVIII. stoljeća*, Godišnjak Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1929, str. 31-41.
- Jelenić, Julijan: *Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar, 1927.
- Jukić, Ivan Franjo: *Sabrana djela, I, II. i III.*, Sarajevo, 1973.
- Kadare, Ismail: *Identiteti evropian i shqiptarëve*, Tiranë, 2006.
- Karamatić, Marko: *Franjevci Bosne Srebrene za vrijeme austrougarske uprave 1878–1914*, Sarajevo, 1992.
- Katičić, Radoslav: *L'anthroponymie illyrienne et l'éthnogénèse Albanaise*, Iliria, Tiranë, 1976, str. 79-82.

- Kocinaj-Ukaj, Sulltane: *Mësimdhënësit shqiptar në shënjestër të UDB-së 1945-1952*, Instituti i Historisë, Prishtinë, 1986.
- Koliqi, Hajrulla: *Historia e arsimit dhe e mendimit pedagogjik shqiptar*, Libri shkollor, Prishtinë, 2002.
- Koliqi, Hajrulla: *Sistemi i arsimit në Kosovë*, Libri shkollor, Prishtinë, 2004.
- Kovačić, Anto Slavko: *Biobibliografija franjevacu Bosne Srebrene*, Sarajevo, 1990.
- Kraja, Musa: *Pedagogjia*, Tiranë, 2002.
- Krasniqi, Rexhep: *Kongresi i Berlinit dhe Verilindja e Shqipërisë*, New York, 1988.
- Krstić, Kruno: *Rječnik govora zadarskih Arbanasa*, Zadar, 1987.
- Kulla, Ndiriçim: *Antologji e mendimit shqiptar, 1870-1945*, Tiranë, 2003.
- Luli, Faik: *Metodika e leximit letrar*, Shkodër, 1969.
- Mandić, Dominik: *Franjevačka Bosna*, Rim, 1968.
- Malcom, Noel: *Kosovo, a short history*, Prishtinë-Tiranë, 2001.
- Marijanović, Stjepan: *Systema litterarium pro directione scholarum provinciae Bosnensis deserviens*, Budim, 1835.
- Markaj, Leonard: *Fra Gjergj Fishta (1871.-1940.)*, Bilten Franjevačke teologjije, Sarajevo, 1999/2000, 2, str. 202-210.
- Markešić, Luka: *Franjevci – nositelji dijaloga u BiH*, u: *Spomen-spis. Povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Zagreb, 2004, str. 319-328.
- Martić, Grga: *Zapamćenja (1829.-1878.)*, Zagreb, 1906.
- Matković, Jako: *Biobibliografija bosanskih franjevacu*, Sarajevo, 1896.
- Mihačević, Lovro: *Crtice iz albanske povijesti*, Sarajevo, 1912.
- Mihačević, Lovro: *Po Albaniji. Dojmovi s puta*, Matica hrvatska, Zagreb, 1911.
- Minxoz, Ymer: *Era e Mykut*, Tiranë, 2003.
- Mirdita, Zef: *Hrvatska historiografija i publicistika o Albancima*, Kolo, Zagreb, 2000, 4, str. 52-77.
- Mirdita, Zef: *Krishtenizmi nder Shqiptare*, Misioni katolik Shqiptar ne Zagreb, Prizren – Zagreb, 1998.
- Myzyri, Hysni: *Arsimi Kombëtar Shqiptar: Enti i Teksteve dhe Mjeteve Mësimore*, Prishtinë, 1996.
- Myzyri, Hysni: *Shoqëria e të Shtypurit Shkronja Shqip*, Tiranë, 1979.

- Nedić, Martin: *Stanje redodržave Bosne Srebrene*, Đakovo, 1884.
- Neziri, Zeqirja: *Hrvati o Albancima*, Zagreb, 1993.
- Nikić, Andrija: *Franjevačka kulturna baština*, Mostar, 1989.
- Nikić, Andrija: *Stanje na Kosovu od 1840-1890*, Kačić, Split, 1980, str. 3-38.
- Osmani, Tomor: *Komisia letrare shqipe 1916-1918*, Shkodër, 2004.
- Osmani, Tomor: *Udha e shkronjave shqipe*, Shkodër, 1999.
- Pandžić, Bazilije: *Fra Ilija Škorić (1819-1879)*, Bosna franciscana, Sarajevo, 2000, 13, str. 195-201.
- Pandžić, Bazilije Stjepan: *Bosna Argentina*, Köln – Weimar – Wien, 1995.
- Pandžić, Vlado: *Pouke i muke po hrvatskome jeziku u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 2006.
- Pandžić, Vlado: *Profesori i učenici, hrvatski pisci*, Zagreb, 2001.
- Papić, Mitar: *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo, 1982.
- Pranjić, Marko – Kujundžić, Nedjeljko – Biondić, Ivan: *Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva*, Zagreb, 1994.
- Pranjković, Ivo: *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Zagreb, 2000.
- Qosja, Rexhep: *Cështja shqiptare, historia dhe politika*, Prishtinë, 1996.
- Qosja, Rexhep: *Historia e letërsisë shqiptare, I, II, III*, Prishtinë, 1984.
- Qosja, Rexhep: *Porosia e madhe*, Rilindja, Prishtinë, 1990.
- Redžepagić, Jašar: *Razvoj prosvete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918. godine*, Priština, 1968.
- Rexhepagiq, Jashar: *Zhvillimi i arsimit dhe i sistemit shkollor të kombësisë shqiptare në territorin e Jugosllavisë së sotme deri në vitin 1918*, Prishtinë, 1968.
- Rexhepi, Nuhi: *Letërsia shqipe në tekstet shkollore të Kosovës, 1945-1990*, Prishtinë, 2002.
- Rizaj, Skender: *Lidhja Shqiptare e Prizrenit*, Prizren, 1998.
- *Schematismus almae provinciae missionariae Albaniae*, 1908.
- Sedaj, Engjëll: *Papa shqiptar Klementi XI-Albani dhe Kuvendi i Arbërit*, Prishtinë, 1998.
- Shema, Isak: *Cështje të arsimit kombëtar shqiptar*, Libri shkollor, Prishtinë, 2000.
- Shufflay, Milan: *Serbët dhe shqiptarët*, Tiranë, 2004.

- Shufflay, Milan: *Die Kirchengestände in vortürkischen Albanien*, Wien, 1916.
- Shuteriqi, Dhimitër S. i dr.: *Historia e letërsisë shqipe*, Prishtinë, 1975.
- Stipčević, Aleksandar: *Albanologija u Hrvatskoj*, u: Historijski zbornik, Zagreb, 1992, str. 219-236.
- Stipčević, Aleksandër: *Albanologjia në Kroaci-pasqyrë historike*, Gjurmine albanologjike, Prishtinë, 1991, 21, str. 154-174.
- Stipčević, Aleksandër: *Historia e Librit*, Rilindja, Prishtinë, 1988.
- Stipčević, Aleksandër: *Ilirët, Histori, Jeta, Kultura, Simbolet E Kultit*, Tiranë, 2002.
- Stipčević, Aleksandër: *Ilirët*, Rilindja, Prishtinë, 1967.
- Stipčević, Aleksandër: *Simbolet e kultit te Ilirët*, Rilindja, Prishtinë, 1983.
- Stipčević, Aleksandër – Neziri, Zeqirja: *Historia dhe bibliografija e arbëreshëve të Zarës*, Shkup, 1997.
- Šanjek, Franjo: *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb, 1991.
- Šufflay, Milan: *Vjerske prilike u Albaniji kroz vjekove*, Obzor, 1926, 154, str. 1-2.
- Truhelka, Ćiro: *Arnautske priče*, Sarajevo, 1905.
- Truhelka, Ćiro: *Studije o podrijetlu*, Zagreb, 1941.
- Vasa, Pashko: *Vepra*, Rilindja, Prishtinë, 1989.
- Vasali, Abdylaziz: *Shkollat dhe arsimi shqip në prefekururën e Prizrenit gjatë periudhës 1941-1944*, Gjilan, 2003.
- Vince, Zlatko: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1990.
- Vokri, Abdullah: *Shkollat dhe arsimi në Kosovë ndërmjet luftrave botërore 1918-1941*, Prishtinë, 1990.
- Vrgoč, Miro: *Gorica – učilište Bosne Srebrene od 1858. do 1905*, Bosna franciscana, Sarajevo, 2005, 22, str. 43-86.
- Xanoni, Anton M.: *Prisi n'Lamë t'Letraturës për shkollë-t Seminarit e t'Mbesoitores t'Sh'Francesk Sverit, n'Shkodër, Shtypshkronja e Zojës s'Paperlyeme, 1911-1912*.
- Zavalani, Tajar: *Historia e Shqipërisë*, Tiranë, 1998.
- Zaninović, Mate: *Opća povijest pedagogije*, Zagreb, 1988.
- Zefi, Shan: *Islamizacija Albanaca i fenomen ljaranstva tijekom stoljeća (XV.-XX.)*, Zagreb, 2003.
- Zlatović, Stjepan: *Franovci države Presvetoga Otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb, 1888.
- Zylfiu, Nijazi: *Mendimet pedagogjike dhe humaniste të Naim Frashërit*, Enti i Teksteve dhe Mjeteve Mësimore, Prishtinë, 1980.

CROATIAN CONTRIBUTION TO ALBANIAN EDUCATION

SUMMARY

This work presents the Croatian contribution of Bosnian Franciscans to Albanian education in Albany till 1912, especially to the teaching of linguistic expression. It is based on many different historical sources and extensive literature, but we didn't have the access to the most abundant source. This imposes an obligation to prepare a more complete work on this important Albanian and Croatian scientific topic.

Keywords: Albanian education, Croatian contribution, Bosnian Franciscans, Albanian language, Albanian culture.